

Emancipatie en hergroepering. De (overige) bevindelijk gereformeerde kerken in de naoorlogse periode.

4.1 *De onderlinge verhouding van de kerkgenootschappen*

Binnen de Gereformeerde Gemeenten bestond, zo hebben we geconstateerd, een nauw verband tussen de gebeurtenissen in eigen kring en de verhouding naar buiten toe. In de tien jaren na de scheuring van 1953 deden Gereformeerde Gemeenten uit de zware regio's verzoeken tot hereniging met de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De verzoeken werden afgewezen. Aan de sinds het eind van de jaren zestig sterker wordende tendens een zwaardere richting in te slaan ging een zich afzetten tegen de Hervormden, Gereformeerden en Christelijke Gereformeerden gepaard.

Dit beeld moet enigszins genuanceerd worden. De Gereformeerde Gemeenten hadden ook te maken met de Oud-Gereformeerde Gemeenten, met wie ze niet echt van mening verschilden. Bovendien ondernamen de Christelijke Gereformeerden enige schuchtere toenaderingspogingen. Deze pogingen leverden geen concrete resultaten op, terwijl bepaalde gebeurtenissen in de jaren veertig en vijftig tot polemiek tussen vooraanstaande vertegenwoordigers van de twee kerkverbanden aanleiding gaven.

Aan het begin van de 20e eeuw was de afstand tussen de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Gemeenten kleiner dan later het geval was. Er werden toen door de bevindelijke Classis Dordrecht (1909) en de Particuliere Synode Zuid (1919) van de Christelijke Gereformeerde Kerk voorstellen tot samengaan gedaan. In de top van dit kerkverband wilde men de traditionele mening de enige ware kerk te vertegenwoordigen echter niet principieel prijsgeven. Hierdoor en door tegenstellingen op plaatselijk niveau - bleven verdere contacten uit. Na 1928 werd de verwijdering steeds groter, waarop van beide kanten afbakening volgde - ook op theologisch vlak.¹

Na 1945 voelden de Christelijke Gereformeerden - zich sterk bewust van hun middenpositie in calvinistisch Nederland - steeds een 'oecumenische roeping' om contact te zoeken met andere kerken. In 1950 werd een van hun zijde gedaan verzoek tot contact met de Gereformeerde Gemeenten afgewezen. Gezien de leiderspositie van Steenblok in de Gereformeerde Gemeenten was dat niet verwonderlijk. Het conflict binnen dat kerkverband werd immers begeleid door positiekeuze van Christelijke Gereformeerden voor Kok. Na 1950 kruisten de Christelijke Gereformeerde voormannen nog verschillende malen de wapens met de in de Gereformeerde Gemeenten vooraanstaande L. Rijksen over de twee- en drie-Verbondenleer. Net als in de jaren dertig was bij dit strijdpunt de afgrenzing van de eigen identiteit van de Gereformeerde Gemeenten in het geding.²

Toen na 1958 de polemiek wat luidde waagden de Christelijke Gereformeerden, door contacten met 'lichtere' elementen in de Gereformeerde Gemeenten bemoedigd, weer een verzoek tot samenspreking. Zowel in 1959, 1962 als in 1965 kregen zij een, in algemene termen gesteld, afwijzend antwoord. Hoewel het antwoord van 1965 'enige vooruitgang' betekende ten opzichte van de vorige, en de Christelijke Gereformeerden in 1968 besloten nogmaals naar de door de Gereformeerde Gemeenten genoemde 'beletselen' te informeren, bleef verder contact uit.³

De aandacht in de Gereformeerde Gemeenten voor de eigen identiteit belette in de

wat opener periode na de scheuring van 1953 niet dat prekenbundels van een Christelijke Gereformeerde bevindelijke predikant in 'De Saambinder' aanbevolen werden. Hetzelfde gebeurde met preken van Bonders en een Oud-Gereformeerde voorganger.⁴ Voor de zendingsactiviteiten van deze drie kerkgenootschappen, zo verklaarde 'De Saambinder' in 1958, mochten de leden van de Gereformeerde Gemeenten voorbede doen. Ondanks enige niet van officieel-kerkelijke zijde gedane voorstellen tot samenwerking met anderen, ontwikkelden de Gereformeerde Gemeenten in de jaren zestig echter een eigen zendingsorganisatie.⁵ Het nauwste contact was er - tijdelijk in 1959 - met de Zendingbond van de Gereformeerde Bond waarvan SGP-bestuurslid ds H.G. Abma voorzitter was. Tussen de Bond en de Gereformeerde Gemeenten was er officieel weinig contact, terwijl na de periode-Steenblok ook geen verwijten uit de laatste groep aan het adres van de Bond geuit werden. De invloedrijke predikanten Vergunst en Lamain beleden nog het oude Ledeboeriaanse 'heimwee' naar de Hervormde Kerk. Een oproep van Vergunst in 1967 tot geestelijke steun aan degenen die daar de waarheid probeerden te handhaven - de Bond dus - was waarschijnlijk de enige opflukking van echte openheid in de richting van de Hervormde bevindelijke gereformeerden.⁶

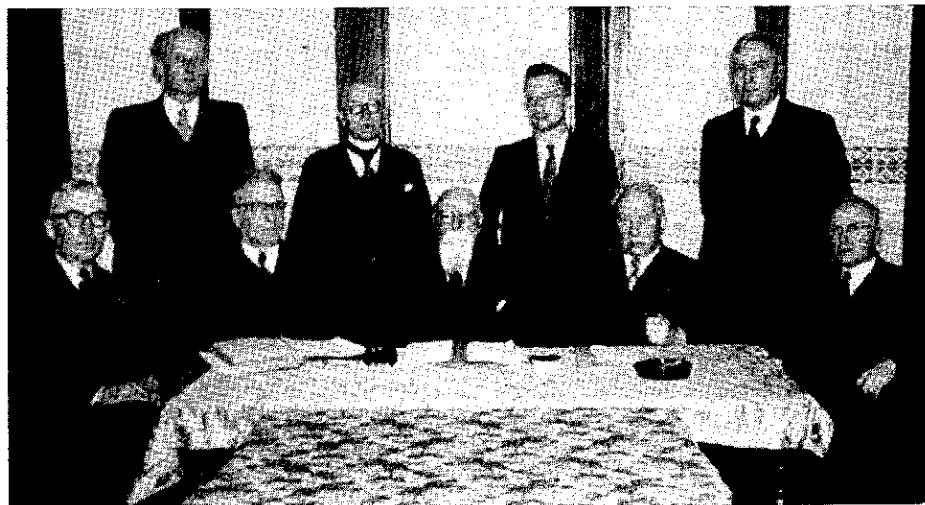
Vergunst was het ook die, de noodzaak van een toekomstige eenheid belijdend, een blijvend contact met de Oud-Gereformeerden wist door te drukken. Vanaf 1968 erkenden beide verbanden de 'attestaties' van elkaars leden bij verhuizing. Tot een echte samensmelting, zoals in de bedoeling gelegen had, kwam het niet. Eerdere verzoeken tot samengaan of erkenning van attestaties door afzonderlijke Oud-Gereformeerde Gemeenten in de jaren veertig waren door de Gereformeerde Gemeenten afgewezen. Een informele samenspreking in 1964 had evenmin resultaat gehad. Na 1968 volgden geen verdere stappen.⁷

Een in 1965 gedaan verzoek aan de Gereformeerde Gemeenten in Nederland om zo'n samenspreking te houden leverde geen resultaat op. De verwijten van die zijde aan 'de synodalen' waren nog steeds hevig, wat bleek uit de boeken 'Na vijftien jaar' (1969) en 'Uit ons uitgegaan' (1978). Naar aanleiding van de eerste publicatie gaf Vergunst toe dat de 'gebleven' Gereformeerde Gemeenten in 1953 niet steeds kerkrechtelijk juist gehandeld hadden. Hij vond dat er 'veel meer' dingen waren die beide kerkverbanden verenigden, dan die hen scheidde. Enige jaren later sprak H. Rijksen van niet meer dan 'accentverschillen'. Bij de werkelijkheid van het gescheiden optrekken moest men zich echter neerleggen.⁸

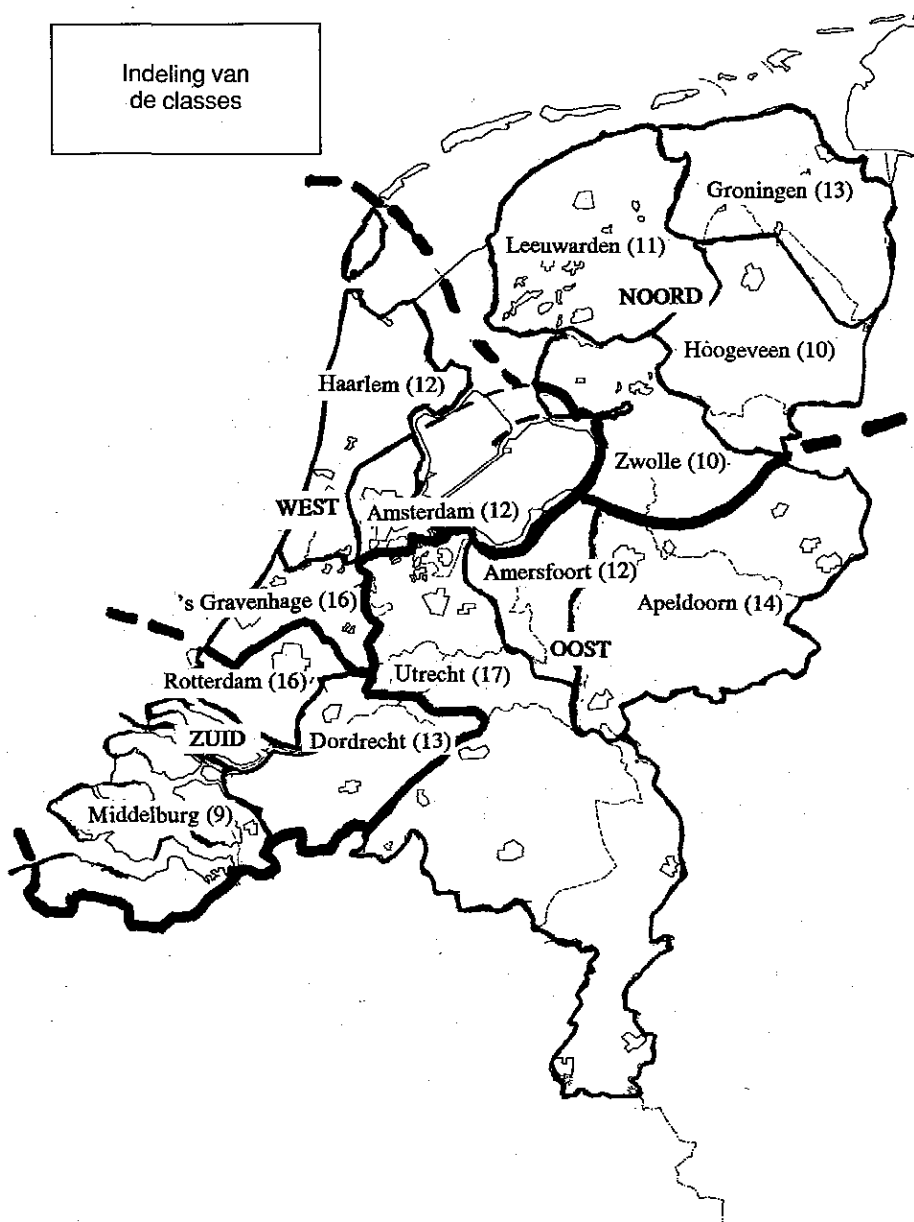
De Gereformeerde Gemeenten in Nederland op hun beurt verweten andere orthodoxe groeperingen steeds minder waardering te koesteren voor de Nadere Reformatie. De resultaten van nadere studie, zoals in Bondskringen wel gepleegd werd, die op verschillen met de 16^e eeuwse Reformatie duiden, vonden hier geen waardering. De Hervormde Kerk, aldus een predikant in 1984, was 'vergiftigd' door valse leringen, terwijl in andere kerken 'nog enkele getrouwe' predikanten onderkend werden. Daar waar de Nadere Reformatie nog wel in ere gehouden werd, in de Oud-Gereformeerde Gemeenten, vond men andere bezwaren. Mallans verwijt aan de Oud-Gereformeerden was voornamelijk dat zij de traditionele opvatting over de 'algemene genade' aanhingen. Een samenspreking tussen beide groepen in 1964 liep op niets uit.⁹

Beide kleine kerkgenootschappen hadden ook weinig contact met elkaar in het dagelijks leven. Lag het geografische centrum van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland tussen Opheusden en Uddel 'met Barneveld en Veenendaal als zwaartepunten van de ellips', de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland waren op de Veluwe en in het Oostelijke rivierengebied nauwelijks vertegenwoordigd. In 1960 waren meer dan veertig procent van hun leden in Zuid-Holland te vinden. Meer spreiding vertoonden de Gereformeerde Gemeenten, die zeventig procent van hun leden in Zuid-Holland, Zeeland en Gel-

9. Prof. L.H. van der Meiden was hoogle-
raar aan de Theologische School van de
Christelijke Gereformeerde Kerken van
1938 tot 1954. 'Alleen genade ontdekt en
de ontdekkende genade is onmisbaar ten
leven' stond te lezen in de preek die uitge-
geven werd bij zijn 25-jarig jubileum als
predikant in 1937.

10. Onder de predikanten van de Gereformeerde Bond waren na de jaren zestig de 'gewone jon-
gens' in de meerderheid en het Hoofdbestuur kende geen leidersfiguren meer met een bijzondere uit-
straling. Hier het Hoofdbestuur in 1953, toen die uitstraling nog volop aanwezig was.

11. De indeling van de classes (met het aantal er onder ressorterende gemeenten) en van de Particuliere Synoden van de Christelijke Gereformeerde Kerken in 1957.

12. Ds. E. du Marchie van Voorthuysen was in de jaren zestig en zeventig één van de bekendste predikanten van de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland.

13. Ds. F. Mallan, leidend predikant in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland vanaf de jaren zestig. Als predikant in het Zeeuwse Bruinisse probeerde hij tevergeefs de fractieleider van de SGP te beïnvloeden toen die in 1958 een ingrijpende politieke beslissing moest nemen (zie hoofdstuk acht).

derland (in die volgorde) hadden. De bevindelijke richting onder de Christelijke Gereformeerden vond men met name in de Zuidelijke Particuliere Synode (Zeeland en Zuid-Holland ten Zuiden van Den Haag). In 1952 waren er onder de dertig procent van hun predikanten die niet openlijk de ARP steunden - en dus waarschijnlijk bevindelijk en SGP-gezind waren - echter ook een aantal die in een vissersplaats stonden, en in Utrecht, de rest van Holland, en de Noordelijke Provincies. De Gereformeerde Bond tenslotte, was goed vertegenwoordigd in Utrecht, Gelderland, Zuid-Holland en een deel van Overijssel.¹⁰

Hielden de drie uit de Ledeboeriaanse en Kruisgemeenten afkomstige kerkgenootschappen dus afstand van elkaar en van de grotere kerken, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Bond spraken openlijk van wederzijdse waardering. De zendingsorganisaties van beide kerken werkten traditioneel nauw samen, en in 1953 bleek bij een samenspreking tussen het Bondsbestuur en afgevaardigden uit de Christelijke Gereformeerde Kerken dat men 'in veel opzichten eensgezestes' was. De visie op 'de breuke Sions' bleek het grote struikelblok te zijn. Waar de Bonders meenden dat de Hervormde Kerk nog niet door God 'afgeschreven' was, meende de andere partij dat zij 'kerk' en 'verbond' door elkaar haalden: niet alle Hervormden waren 'afgeschreven' maar een kerk waarin niet-orthodoxe theologie getolereerd werd moest men verlaten. Ondanks aandringen van Christelijke Gereformeerde zijde kwam men niet tot een verdere bespreking. Officiële contacten tussen beide groepen bleven verder uit, maar vanaf 1957 kwamen er steeds meer onofficiële contacten, vooral tussen de leidende figuren.¹¹

Deels gold dus in de bevindelijk gereformeerde wereld wat volgens K. Runia (1984) voor geheel calvinistisch Nederland gold: "Vandaag is de situatie zo dat eigen historische ontwikkeling de grote barrière lijkt te zijn voor hereniging". De Breuke Sions-gedachte speelde nog steeds een rol, zij het een bescheiden rol, en kon de onderlinge banden zowel positief (Vergunst over de Bond) als negatief (de Christelijke Gereformeerden) beïnvloeden. Waren met name de kerkelijke afstammelingen van Ledeboer en van de Kruisgemeenten na 1945 hun eigen tradities aan het ontwikkelen, waardoor de Breuke Sions in het vergeetboek neigde te raken, de Stammiannen hielden deze ideologie nog levend. In de jaren tachtig schreef hun predikant M. van Roon dat het zaak was "op de puinhopen van de kerk (te) blijven zitten met de bede of God nog eens orde op zaken komt stellen." Waar elders eigen daadkracht voor (uiteenlopende) oplossingen gezorgd had, bleven de Stammiannen het geloof in Gods Voorzienigheid de eerste plaats geven bij het probleem van verdeeldheid en afnemende orthodoxie.¹²

De laatste 'kinderen' van de Breuke Sions, de groepjes die na 1950 de Hervormde Kerk verlieten omdat ze de nieuwe kerkorde niet aanvaardden, namen daarmee stelling tegen de Gereformeerde Bond die huns inziens ook had moeten uittreden. Eén van hun woordvoerders, J.C. Hooykaas, verweet Bondsvoorzitter Severijn diens zitting nemen in één commissie met 'verachters van de waarheid'. De Bond zou niet genoeg beseft hebben dat de formuleringen van de nieuwe kerkorde heterodoxie onvoldoende uitsloten. Deze verwaarlozing van haar taak als Gereformeerde Bond zou haar mede verantwoordelijk maken voor alles wat uit de nieuwe kerkorde voort zou vloeien.¹³

In het orgaan van het Bondsbestuur 'De Waarheidsvriend' werden in de jaren vijftig de nieuwe vrije gemeenten fel bestreden. Waar deze vrije groepen wat betreft hun visie op de Hervormde Kerk dicht bij de Christelijke Gereformeerden waren komen te staan, kregen ze van die zijde echter weinig sympathie. Afscheiding en Doleantie waren, zo schreef de bevindelijke Christelijke Gereformeerde hoogleraar G. Wisse,

"meer uit leerstellig en kerkrechtelijk beginsel; de opkomst der hedendaagse vrije kerken is meer uit psychologische overwegingen, al waren die dan ook bij de vorige bewegingen niet gans en al uitgesloten."¹⁴

Waarschijnlijk doelde Wisse hierbij ook op de rond 1950 uit de Christelijke Gereformeerde Kerken getreden groepen. Liggingsverschillen en de structuur van de Christelijke Gereformeerde Kerken speelden bij deze uittradingen een voornamelijk rol.

4.2 Christelijke Gereformeerden en vrije gemeenten

Uit reactie op de Drentse richting die men in de 19e eeuw maar met grote moeite had kunnen bedwingen, kende de meerderheid in de Christelijke Gereformeerde Kerken vrees voor een alomvattend theologisch systeem. De theologen van het in 1869 ontstane verband oriënteerden zich op de orthodoxie van voor 1650. In het deel dat in 1892 weigerde samen te smelten met de Dolerenden werd die tendentie nog versterkt in reactie op de theologie van Kuypers in de Gereformeerde Kerken. Kuypers trok de lijn van Comrie door en theologiseerde vanuit het eeuwig besluit en de uitverkiezing. Het 'zaad der wedergeboorte' was volgens hem onbewust bij ieder in de kerk geboren kind aanwezig, zodat men ieder kerklid voor wedergeboren moet houden zolang het tegendeel niet blijkt. Tegenover de rol van de uitverkiezing beklemtoonden de Christelijke Gereformeerden het 'geloof alleen', tegenover Kuypers 'veronderstelde wedergeboorte' hielden zij vast aan het persoonlijk beleefde geloof.

Deze positiekeuze liet echter ruimte voor een 'zwarte' prediking en een vaste, in fasen ingedeelde bekeringsweg. In veel gemeenten werd een op bevindelijk zelfonderzoek gebaseerde preek op prijs gesteld, omdat velen zich in een fase van de bekeringsweg vóór de bewuste wedergeboorte achtten te bevinden. Dergelijke elementen van 'Kruisgezinde' of 'Drentse' afkomst waren immers voortdurend de Christelijke Gereformeerde Kerken binnen blijven druppelen - uit vrije gemeenten en uit de Gereformeerde Kerken. Anders georiënteerde bevindelijke gemeenten traden echter ook toe: gemeenten zoals Aalsmeer (uit de 'Vereniging van Gereformeerden') en Oosterbeek (H. Siegers). In de eerste tijd na 1892 gaven deze liggingsverschillen geen aanleiding tot moeilijkheden.¹⁵ In een volgende periode traden de liggingsverschillen aan het licht aan de 'top' van het kerkgenootschap. Waarschijnlijk was de bevindelijke richting er nog niet van doordrongen dat zij in een minderheidspositie verkeerde. P.J.M. de Bruin moest in 1912 een poging opgeven die richting in een tijdschrift gestalte te geven. Tien jaar later werd J.J. van der Schuit, voorstander van een prediking waarin duidelijk een eis om te geloven doorklonk, na enige tegenstand van bevindelijke zijde tot hoogleraar benoemd. Vanaf dat moment verplaatsten de conflicten tussen de twee richtingen zich naar de regio, terwijl de aan de 16e eeuw georiënteerde richting van Van der Schuit langzaam terrein won.¹⁶

Waar in de Gereformeerde Gemeenten de richtingenstrijd in het midden van de eeuw cirkelde om de rol van het eeuwig besluit - als het ware een vervolg op het conflict rond de Drentse richting - traden in de Christelijke Gereformeerde Kerken verschillen aan de dag over de waarde voor en de plaats van de geestelijke ervaring in het geloof. In feite was dat de zelfde problematiek die de 17e en 18e eeuwse theologie bezig gehouden had. Na 1928 werd in Christelijke Gereformeerde kringen de theologie van J. Jongeleen toonaangevend. Jongeleen kende het 'genadeverbond', de relatie van God met alle gedoopten, een grote rol toe in het persoonlijke geloofsleven:

"Geloof en bekering zijn wel een eisch Gods tot den mensch maar tevens is het volbrengen van dien eisch een goed van het genadeverbond zelf (...) een gave die God ons schenkt. Het staat dus vast, God geeft wat hij eischt, doch even vast staat het, dat het genadeverbond in zijn bediening door Christus, deze eischende, voorwaardelijken vorm aanneemt."¹⁷

Dit betekende een toenemende nadruk op de belofte in de prediking, en op de eis tot bekering. Deze theologie en prediking riepen een "ruimer en rijker geloofsleven" op en in

de gemeenten werd het minder gewoon om te zeggen dat men 'nog vòòr de zaak stond', nog niet wedergeboren was. De richting die zich oriënteerde aan de Nadere Reformatie en in de preek veel aandacht wenste voor de ervaring van de wedergeboorte, werd dus daadwerkelijk kleiner. Zij vertegenwoordigde echter nog een aanzienlijk aantal gemeenten en werd binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken ook als authentiek deelgenoot aan de Afscheiding beschouwd.¹⁸

Met dit terreinverlies van de bevindelijke stroming hielden de moeilijkheden in de Christelijke Gereformeerde Kerken na 1945 in ieder geval verband, maar er speelde ook in mee dat een derde richting in opkomst was. Sommige predikanten in het kerkverband besteedden nog maar weinig aandacht aan het persoonlijk beleefde geloof en hun theologie herinnerde aan die van de Gereformeerde Kerken.¹⁹ De bevindelijke Christelijke Gereformeerden waren de eerst aangewezen partij om hier tegen te reageren. Zij konden er op wijzen dat dit was waar Jongeleens theologie toe leidde. Net als in de Gereformeerde Gemeenten werd de direct naoorlogse periode in de Christelijke Gereformeerde Kerken er een van polarisatie. De bezettingstijd had ook hier relativerend gewerkt ten aanzien van leidende gezichtspunten, en persoonlijke standpunten werden minder onder tafel gehouden. De sterk gedecentraliseerde structuur van de Christelijke Gereformeerde Kerken bepaalde goeddeels het verloop van de verdere gebeurtenissen.²⁰

De predikant van Rotterdam-Zuid die in 1947 uit het kerkgenootschap trad en de '*Christelijke Gereformeerde Gemeenten*' stichtte, H. Visser Mzn, vertegenwoordigde niet de zwaarste richting. Integendeel, zijn uittreden was een reactie tegen de sterk bevindelijke richting in de Classis Rotterdam. Daar preekte men, volgens Visser, dat iemand die zich als zondaar leert kennen uit de Wet een gelovige is. Daarmee stelde men het heil 'te vroeg' in de bekeringsweg beschikbaar, zonder het persoonlijke geloof in de vergeving door Christus te eisen. Zijn reactie was in feite een zelfde als die van Hennephof omstreeks de zelfde tijd tegen de wedergeboorte-prediking in de Classis Utrecht van de Federatie van Oud-Gereformeerde Gemeenten. Ten dele was Vissers prediking dan ook met die van Hennephof te vergelijken: een ernstige oproep tot geloof in Christus.²¹

Waardering voor Visser in de bredere Christelijke Gereformeerde Kerken - en daarmee zijn aanblijven - werd in de weg gestaan door de nieuwe, ongebruikelijke theologische formulering die hij (anders dan Hennephof) ter onderstreping van zijn stellingname construeerde. Volgens Visser waren er twee soorten geloof: het geloof der Wet, onvoldoende voor het heil, en het wel genoegzame geloof van het Evangelie. Visser handhaafde dus net als Hennephof en Paauwe een zwaar-bevindelijke visie van de vaste volgorde van eerst de wet en dan het evangelie. Zijn verbondsléer bevond zich ergens tussen die van Kersten en Jongeleen in. Het Verbond gold volgens Visser alle gedoopten, maar alleen de uitverkorenen zouden wezenlijk deel krijgen aan de beloften er van.²² Visser bleef steeds aarzelen tussen de open sfeer van de vrije gemeenten - traditioneel volop aanwezig in Rotterdam-Zuid - en het verlangen weer in de Christelijke Gereformeerde Kerk opgenomen te worden. De gemeenten die zich bij zijn Christelijke Gereformeerde Gemeenten voegden, Schiedam, Werkendam en Gouderak in eerste instantie, waren vrije groepen, ontstaan als Hervormde evangelisaties.

De ontstaansgeschiedenis van de '*Christelijke Gereformeerde Gemeenten in Nederland*' die zich tussen 1952 en 1955 rond de predikant J.G. van Minnen groepeerden was duidelijk anders. Hier was sprake van een vijftal Christelijke Gereformeerde Kerken, vier daarvan buiten de bevindelijke Synode Zuid, die zich in hun omgeving meer en meer geïsoleerd voelden staan: Delft, Huizen, Bussum, Drachten en Twijzelerheide in Friesland. Van Minnen vond dat er steeds meer 'onpersoonlijke verbondsprediking' gehoord werd

waarin geen plaats was voor de 'ellende-kennis'. Ook vond hij dat er te weinig tucht werd geoefend tegen uitingen van 'wereldsheid' in de kerk en hij was bezorgd over de opkomende verzoeken om liturgie, psalmberijming en belijdenisvragen in nieuwe vormen te gieten. Van Minnen wilde Christelijk Gereformeerd blijven "wars van koud intellectualisme en zwoel-zwaar mysticisme."²³

De groep van Visser reageerde dus tegen de sterkst bevindelijke richting in de Christelijke Gereformeerde Kerk, Van Minnen juist tegen de orthodoxe hoofdstroming en de nieuwste aan de Gereformeerde Kerken verwante vleugel tegelijk. Eén waren beide in hun weerzin tegen de in het kerkverband bespeurde 'wereldgelijkvormigheid'. Qua ligging verschilde men niet zoveel, al accepteerde ook Van Minnen Vissers formulering over de twee geloven niet. Toen Visser haar in 1961 herriep kwamen de twee groepen kortstondig tot éénheid - een eenheid die stuk liep op Vissers openheid ten aanzien van het preken in vrije groepen. Rond die tijd waren er ook vriendschappelijke contacten met de gemeenten van Hennephof en de Gereformeerde Gemeente in Hersteld Verband van Rotterdam (ds P. Overduin). Hier groepeerde zich dus tijdelijk een middengroep onder de vrije bevindelijke gemeenten, die zich afzette tegen gestaltelijke prediking en van de bekeerden de verzekerdheid van hun geloof eiste. Het algemeen aanbod van genade en een voorname rol van de Wet in de bekering werden hier over het algemeen gecombineerd.²⁴

Tot teleurstelling van Visser en Van Minnen voegden de in de zelfde tijd uit de Christelijke Gereformeerde Kerken getreden gemeenten van Eindhoven, Nieuwleusen, Puttershoek en Leersum (met de bekende predikant E. du Marchie van Voorthuysen) zich niet bij hun verband. Behalve in het geval Puttershoek ging het ook nu weer om bevindelijke 'eilandjes' die van hun minder bevindelijke omgeving vervreemd waren geraakt. Uit reactie tegen wat zij noemden "oppervlakkige, voorwerpelijke en niet-ontdekkende prediking en wereldgelijkvormigheid" sloten zij zich aan bij de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland.²⁵

Het uiteenvallen van de Christelijke Gereformeerde Gemeenten volgde na de oprichting van het tijdschrift 'Bewaar het Pand' in 1964, dat de verontruste bevindelijke groep binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk voortaan bijeen zou houden. Visser gaf toen de hoop op die groep aan zijn kant te krijgen en zocht weer aansluiting bij zijn moederkerk. Zijn gemeenten volgden niet. Ze vielen uiteen en op den duur kwamen ze terecht in de Oud-Gereformeerde Gemeenten (vier), de Gereformeerde Gemeenten (twee), werden zelfstandig (vier) of gingen teniet (zes). Ook de voorgangers kwamen in verschillende kerkverbanden terecht. Tekenend voor de vrije sfeer in de groep rond Visser was het feit dat een van de predikanten, K. van Twillert, overging naar de Pinkstergemeenten.²⁶

Van de door sommigen vanaf 1948 in de Christelijke Gereformeerde Kerken geconstateerde tendens tot verintellectualisering maakten dus zowel de verbondsmatige prediking waartegen de bevindelijken zich afzetten deel uit, als Visser met zijn nieuwe dogmatische formule. Anderen rekenden er echter ook de neiging van de bevindelijken toe om de geestelijke ervaring van de gelovigen 'zo chaotisch uiteen te rafelen' dat een juist bijzonder onpersoonlijke beschouwing het gevolg is. In Christelijke Gereformeerde kring bestond dus ook het schematisch prediken van de bekeringsweg, te vergelijken met de preektrant van C. van den Oever of Fraanje. Vooral met Fraanje kwam men hierin overeen dat men een werking van de Heilige Geest bij de wedergeboorte centraal stelde. Volgens ds L.S. den Boer, vertegenwoordiger van de middenstroom in de Christelijke Gereformeerde Kerk, was echter sprake van generalisering: de Geest brengt de mens niet altijd na een tussenpoos tot Christus om zijn verlossing te ontvangen, maar meestal meteen bij de overtuiging van zonde en de oproep tot bekering. Woord en Geest waren dus nauw verbonden. Den Boer meende dat die prediking meestal een afwachtende houding op zou roepen.²⁷

Eén van de bekendste vertegenwoordigers van de bevindelijke stroming in de Christelijke Gereformeerde Kerken was bij voorbeeld de ook in de Gereformeerde Gemeenten populaire ds F. Bakker (1919-1965). Een thema in zijn prediking was 'het geestelijke visersleven': "Dat afhankelijke leven, dat arme leven, dat afwachende en dat inwachende leven, dat missende leven en dat verbeidende leven." Als Kersten spoorde hij aan tot gebed om voortgang op de bekeringsweg, als vele gestaltelijke predikanten besteedde hij veel aandacht aan het rijke leven van de reeds bekeerde mensen, met Christus als verlosser. Predikanten als Bakker klaagden meestal in algemene termen over 'wereldsheid' bij de middenstroom of over oppervlakkigheid van het geloofsleven in het kerkverband in het algemeen.²⁸

De *controverses* die tussen 1945 en 1964 speelden waren in feite verschijnselen die de opkomst van de nieuwste, verbondsmatig prekende stroming begeleidden. Ze gingen over de toelating tot de theologische school en de belijdenisformule. Daarbij bleek steeds weer hoe de Christelijke Gereformeerde Kerken regionaal verdeeld waren. In 1946 startte de Noordelijke Particuliere Synode namelijk een campagne tegen de gronden waarop aspirant-predikanten al dan niet aangenomen werden. Die gronden zouden te subjectief zijn, en het wetenschappelijk karakter van de predikantenopleiding te Apeldoorn miskennen. De Synodes West en Noord vroegen bovendien een vaste formule voor de bij de kerkelijke belijdenis te beantwoorden vragen. Noord wenste, geheel tegen de bevindelijke traditie in, daarbij zelfs een belofte tot gebruik van het Avondmaal te eisen.²⁹

Omdat de Synode van 1950 vooral aan deze laatste wens een eindweegs tegemoet leek te willen komen, en er ook nog verzoeken volgden tot herziening van het 'archaische' taalgebruik in de kerkelijke formulieren (West) en tot het benoemen van adviseurs voor een eventuele nieuwe psalmberijming (West en Noord) hadden de bevindelijke aanhangers van de twee-verbonden-leer redenen zich bedreigd te voelen. In 1952 traden dan Van Minnen, Du Marchie en oefenaar Luitjes uit, met zes gemeenten of delen van gemeenten. Het jaar 1952 betekende een voorlopig hoogtepunt in de polarisatie binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken. Vertegenwoordigers van de middengroep constateerden ook 'ter linkerzijde' gebreken: sommigen zouden in het geheel niet meer preken over 'wat er omgaat in de harten der gelovigen' en gemeenteleden begonnen over te gaan naar minder orthodoxe kerken.³⁰

De opvolging van de hoogleraren Van der Schuit en L.H. van der Meiden die in 1953 te gebeuren stond verhevigde de onrust in de Christelijke Gereformeerde Kerken. Beiden hadden een middenpositie ingenomen, met waardering voor bevinding (mits die aan de Bijbel getoetst was) maar wie zou hen opvolgen? Acties werden gevoerd, zoals door de kerkeraad van het behoudende Zaamslag in Zeeland, en in wat even de gestalte van een richtingenstrijd aannam werd zelfs gezinspeeld op de watersnoodramp als 'sprake Gods' over de verkeerde koers in het kerkverband.³¹

De kritiek van de bevindelijken culmineerde in een 'instructie' van de Zuidelijke Synode die in september 1953 op de Generale Synode ingediend werd. De oorsprong van het stuk lag bij de Classis Dordrecht, die er een dreigend slot aan toegevoegd had dat de rest van de Synode Zuid niet voor zijn rekening durfde te nemen. De Generale Synode ontving de instructie met begrip, maar sprak uit dat zij wat oppervlakkig was. Niet zozeer de behandeling van de instructie - al vormde die misschien een uitlaatklep voor de zware richting - als wel de benoeming van B.J. Oosterhoff en W. Kremer tot hoogleraren leidde tot het herstel van een relatieve rust in het kerkverband. De vrees dat een 'practische geestelijke vorming' van de toekomstige dominees te loor zou gaan, was met deze keuze blijkbaar weggenomen.³²

Ook op de andere strijdpunten werden compromissen bereikt. De toelatingseisen voor de theologische school bleven een "rechtstreeks verband tussen persoonlijke begenadiging en ambtelijke roeping" veronderstellen, al sprak men uit dat in het recente verleden dit aspect te vaak dat van de 'wetenschappelijke aanleg' van de kandidaten had verdrongen. Er kwam een toelatingsexamen dat alleen toegang zou geven tot de opleiding, nog niet tot het predikantschap. De vragen bij dat examen moesten in "duidelijk schriftuurlijk-confessionele bewoordingen" gesteld worden, en dus niet te zeer gericht zijn op de weergave van de geestelijke ervaringen van de kandidaat of de geijkte 'Tale Kanaäns'. De Synode besloot verder om geen nieuwe belijdenisvragen te formuleren en keurde wijziging van de liturgische formulieren af. Ook tegenover nieuwe berijming van de psalmen toonde de Synode van 1953 zich terughoudend.³³

Nog op een andere manier maakte deze Synode duidelijk dat ze in ieder geval niet de kant van de onpersoonlijke verbondsmatige prediking op wilde. Niet de instructie van 'Zuid' maar een eigen kanselboodschap van de Synode waarschuwde tegen een oppervlakkige verbondsbeschouwing, die een persoonlijke toeëigening van het geloof in de werkingen van de Heilige Geest niet langer zou honoreren. Men wenste als 'schriftuurlijk-bevindelijk' kerkverband te boek te staan. Voor het eerst kreeg de Synode nu een reactie van de tegengestelde vleugel: de kerkeraad van Assen weigerde de boodschap voor te lezen en te Zwolle legde ds P. Westerloo zijn ambt neer. Maar in 1954 verlieten ook nog drie bevindelijke gemeenten het kerkverband. Het hoogtepunt van de crisis was echter voorbij. De nieuwe hoogleraren hielden duidelijk een middenkoers.³⁴ Bij het overlijden van de gezaghebbende prof. G. Wisse in 1957, die sympathiseerde met de bevindelijke richting, bleek het wantrouwen van die zijde echter nog niet gedoofd. De hoogleraarsbenoeming van J. van Genderen in zijn plaats werd geïnterpreteerd als het begin van een nieuwe periode in het kerkverband. De kerkelijke leiders ontkenden deze suggestie ten stelligste.³⁵

De Synode van 1959 luidde in die zin een nieuwe periode in dat het belangrijkste twistpunt er niet langer de aard van de bevindelijkheid of de invulling van de verbondsl eer was, maar het al dan niet mee gaan met de vernieuwing die in andere kerken populair was. In eerste instantie betrof dat het gebruik van de in 1951 gereedgekomen nieuwe bijbelvertaling van het Nederlands Bijbelgenootschap. Toen de Christelijke Gereformeerde meerderheid deze vertaling wilde toestaan, reageerden de bevindelijken sterk afwijzend. Weer was de Classis Dordrecht het centrum van het protest, met een rapport van de predikanten E. Venema, M. Baan, G.J. Buys en C. Smits dat zich helemaal tegen een nieuwe vertaling keerde. Sommige gemeenten in de classis dreigden bovendien het kerkverband te verlaten wanneer zij aanvaard zou worden. De Particuliere Synode Zuid bleek het rapport steun te verlenen, en door middel van gelijklopende brieven deden een aantal gemeenten uit 'Oost' en 'West' het zelfde: Arnhem, Doornspijk, Driebergen, Doorn, Culemborg, Ameide, Meerkerk, Alphen aan de Rijn, Rijsaterwoude, Katwijk, 's Gravenzande en Den Haag-Scheveningen.³⁶

Het rapport van de classis werd door een synodale commissie "in zijn argumentatie veelszins onhoudbaar" genoemd. De meningen op de Synode lagen dus ver uit elkaar. De invoering van de nieuwe vertaling werd er tenslotte op de lange baan geschoven. Een verdere verwijdering tussen de richtingen was dan misschien wel vermeden, iets positiefs werd er nauwelijks bereikt. De noodzakelijke overeenstemming over de mate van zeggenschap die de Generale Synode over de lagere organen in het kerkverband mocht uitoefenen ontbrak namelijk. Juist degenen die zich tegen vernieuwing en toenemende 'wereldsheid' opstelden verlangden van de Synode harde, bindende uitspraken - maar zij vormden een minderheid.³⁷

Op de Synode van 1959 had een door de Zuidelijke Synode ingediende klacht eveneens op nieuwe krachtsverhoudingen binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken gewezen. Zuid meende centralisme te bespeuren: de deputaatschappen van de Synode en de synode-leden zelf zouden te zelfstandig opereren ten koste van de 'grondvergaderingen der kerk'. In 1960 wees een vertegenwoordiger van de middengroep - in het kerkelijk jaarboek - er op zijn beurt op dat kwesties minder snel naar de Synodes doorgespeeld moesten worden. Feitelijk hadden sinds de conflictueuze jaren vijftig alle richtingen er belang bij om de Christelijke Gereformeerde traditie van de autonomie van de plaatselijke gemeente en de 'mindere vergaderingen' hoog te houden.³⁸

Na 1959 zouden de controverses binnen de Christelijke Gereformeerde Kerken blijven draaien om het al dan niet meedoen met de grotere kerkgenootschappen in de drang naar vernieuwing. Was de bevindelijke richting in 1959 nogmaals een minderheid gebleken, in secundaire kwesties kon ze velen uit de middengroep meekrijgen. Daarbij kwam telkens weer de tegenstelling tussen Noord en Zuid aan het licht. Van de dertien bevindelijke uitredingen na 1948 - in 1959 trad ds P. van der Bijl (Classis Utrecht) nog uit en in 1960 Urk, Emmercompascuum en Doorn met ds W. Baaij - vonden er elf plaats buiten de Particuliere Synode Zuid.

De gedecentraliseerde structuur van het Christelijke Gereformeerde kerkverband bood de bevindelijke minderheid bescherming. De Synode Noord die vanaf 1946 de Generale Synoden aanzette op het terrein van de leer haar overwicht te laten gelden, kreeg feitelijk alleen haar zin wat betreft het toelatingsexamen voor de theologische school. Anderzijds liepen de bevindelijke eisen op het gebied van de levensstijl vaak kapot op de zelfde structuur. Bovendien beroofde een mechanisme dat men de 'zelfreinigende werking' van de mindere vergaderingen zou kunnen noemen de bevindelijken van een deel van haar aanhang in het noorden en midden van het land. De bevindelijke gemeenten daar voelden zich dermate machteloos tegenover de veel minder bevindelijke meerderheden in classes en Particuliere Synoden dat zij uittraden.

De bevindelijken in de Synode Zuid met de Classis Dordrecht als centrum en een aantal andere gemeenten zoals Alphen aan de Rijn, Katwijk en Bunschoten, voelden zich door de ontwikkelingen sinds 1959 steeds meer in een isolement gedrukt. In 1966 stichtte een achtal van de meest bevindelijke predikanten die met het idee speelden om naar de Gereformeerde Gemeenten over te gaan, op aanraden van ds R. Kok het blad 'Bewaar het Pand'. De ligging van degenen die zich sindsdien om dit tijdschrift groepeerden verschilt weinig van die van de 'middenmoot' in de Gereformeerde Gemeenten. Hun prediking van de bekeringsweg is schematisch, maar meestal minder zwaar dan bij voorbeeld die van Fraanje. De theologie van het 'onverzekerd geloven' zoals Moerkerken in de Gereformeerde Gemeenten uitdroeg vindt men er echter niet.³⁹

De middengroep bleef in de Christelijke Gereformeerde Kerken steeds groot. De predikanten die zich er toe rekenen verenigden zich sinds de jaren zeventig in de 'Calvijnkring'. In de jaren tachtig kromp de aan de Gereformeerde Kerken verwante richting in het Noorden van het land in als gevolg van overgang naar de Gereformeerde Kerken of de onkerkelijkheid. Hier en daar in de rest van het land verwierf zij echter invloed. Terzelfdertijd groeide de bevindelijke richting vooral door aanwas van de gemeenten. In plaats van de Classis Dordrecht ontwikkelde de Classis Rotterdam zich de laatste tijd tot zwaartepunt van deze richting.⁴⁰

Behalve door hun heel verschillende herkomst en uiteenlopende ideeën over de Breuke Sions, werden de vele bevindelijke *vrije gemeenten en groepen* door hun onderlinge liggingsverschillen van eenheid afgehouden. De vrije predikanten die in deze gemeenten

preekten volgden overigens meestal geen opleiding. Lang niet alle hadden ze waardering voor dogmatiek. Mede om die reden, maar ook door een gebrek aan literatuur is van weinigen van hen de ligging precies vast te stellen.⁴¹

Een enigszins afgebakende theologie hadden in de naoorlogse periode die predikanten die zich op Van der Groe, en dan voornamelijk op zijn 'Toetssteen der ware en valse genade' beriepen. De kerkverbandjes rond Hennephof en Taverne en de groep rond Paauwe baseerden alle hun bestaan uitdrukkelijk op het feit dat in Nederland deze, op de Reformatie teruggrijpende prediking nauwelijks meer bestond. Volgens hen vielen de rechtvaardigmaking, het moment waarop God de zondige onbekeerde mens de verzoening in Christus toerekent, én het moment waarop deze zich er van bewust wordt dat hij een ware gelovige is, de wedergeboorte, samen. Niet alleen theologie als die van Comrie of Moerkerken werd hierdoor uitgesloten, ook het bevindelijk onderscheid tussen de trappen in de 'toeleidende weg' tot de bekering is hier taboe. "Laat u door niets en niemand ophouden" spoorde Hennephof al zijn hoorders aan, "doch vraagt om onderscheidend licht over uwen 'staat en stand.'" Door het hanteren van een voorwaardelijk model, waarbij men éérst de eigen verwerpenswaardigheid moet zien in te leven, kwamen Hennephof en Paauwe evenwel toch aan de 'zware' kant terecht. Het 'komen tot Christus zoals men is' werd door Paauwe expliciet afgewezen. Taverne distantieerde zich echter van de consequenties die uit deze theologie voortvloeiden, zoals een bijna nietig verklaren van de waarde van de kinderdoop.⁴²

Een aantal vrije predikanten hadden de zelfde ligging als Hennephof, zoals G.J. Zwofterink van de Vrije Oud Gereformeerde Gemeente te Kampen, anderen benaderden haar zonder Hennephofs radicaliteit te delen. Deze ligging hadden de al genoemde Christelijke Gereformeerde Gemeenten (in Nederland) van de predikanten Visser en Van Minnen, en de Gereformeerde Gemeente in Hersteld Verband van P. Overduin. Het bewustte bekeringsmoment en het aansporen de middelen te gebruiken stonden, bij hen centraal. Dr J.C. Hooykaas van de 'Academia' in Sliedrecht, ds W. Roos van de Vrije Oud-Gereformeerde Kerk van Schiedam, de Vrije Afgescheiden Gemeente te Waddinxveen en Hennephofs opvolger B. Jongejan horen zeker ook in deze hoek thuis.

Jongejan, die het onjuist vond dat men 'eerst zoveel beleefd' zou moeten hebben voor God rechtvaardiging schenkt, en waarschijnlijk ook Roos vormden de overgang naar een wat 'lichtere' stroming die op haar beurt weer contacten onderhield met vrije predikanten die vanuit de wedergeboorte en de bevinding preekten. Na de opkomst, in de jaren zestig en zeventig, in de Gereformeerde Bond van een zich aan de 19e eeuwse Kohlbrügge (zie 4.3) oriënterende richting - die op zijn beurt zich direct aan Calvijn spiegelde - kregen Jongejan en geestverwanten zoals ds N. van der Want uit Waddinxveen een wat algemener herkenbare identiteit.⁴³

Eveneens enige relatie met de groepen rond Hennephof en Taverne onderhielden de zwaarste predikanten en gemeenten, die een prediking als in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland wensten. Zo moest H. Visser tot zijn schrik in 1966 constateren dat een stroming in zijn gemeentengroep aansluiting bij de gemeenten van Steenblok wenste. De zeer kleine groepen waarvoor de Hervormde predikant P.J. Dorsman placht te preken en de Vrije Evangelisaties te Giessenburg en Twijzelerheide kan men zeker tot de zelfde richting rekenen. De vrije predikant H.J.C.H. Zwijnenburg was haar meest uitgesproken voorman. Hij schetste een toeleidende weg in trappen, uitlopend op een 'toevallen aan' en verloren gaan onder de eis van Gods recht. Slechts via de in deze 'vreselijke plaats' opgedane ellende-kennis kunnen uitverkorenen wedergeboren worden. Zwijnenburg verweet anderen die nog wel 'de oude Waarheid' aankleefden dat zij theologische scholen waren begonnen te stichten. Zijn eigen activiteiten culmineerden in 1969 in de oppositie tegen

Abma in de SGP en in 1971 in het construeren van een los-vaste band tussen een aantal vrije gemeenten: Gouderak, Aalburg, Benschop, Hardinxveld-Giessendam, IJsselmuiden en Rijssen.⁴⁴

Vanouds kwam onder vrije gemeenten en vrije groepen een prediking voor die voornamelijk bestond in het beschrijven van de bekeringsweg. Een oproep tot 'gebruik der middelen', dan wel de verzuchting 'mocht het u eens overkomen' ging daar mee gepaard en maakte zo'n prediking respectievelijk 'licht' of 'zwaar' in het spraakgebruik. Waarschijnlijk moeten vele bevindelijke vrije predikanten en hun gemeenten in deze traditioneel-bevindelijke stroming gezocht worden. Een voorbeeld is de uitgetreden Christelijke Gereformeerde predikant F. Luitjes, die relaties onderhield met W. Roos en aan het eind van de jaren vijftig een kerkverbandje samenstelde uit de vrije gemeenten van Schiedam, Monster en Den Helder. De predikanten A.P. Lucas, C.P. Groenewegen en E. van Dijk stonden onder andere in contact met Luitjes en met elkaar.

Een wat zwaardere groep waarmee sommige gemeenten van de laatstgenoemden contact hadden werd gevormd door de predikanten C. de Jonge (IJsselmuiden), H.A. Vosman, (Rijssen), M.J. Middelkoop (Zwolle) en A. van den Berg (Apeldoorn) die aan het begin van de jaren zestig zich tijdelijk verenigden. Juist minder zwaar waren gemeentes als die van Ph. van der Linde te Rotterdam, G. Struijk uit Sliedrecht en G.J. van Vliet te Vlaardingen. Hier werd 'evangeliserend' en tegelijk bevindelijk gepreekt. Deze laatste groep had zowel contacten met Roos als met Luitjes.⁴⁵

Hoe moeilijk het is om in deze wirwar van liggingen en minder formele contacten lijnen te trekken, blijkt wel uit de positie van de vrije Oud Gereformeerde Gemeente van Aalburg. Deze gemeente, waarin Lucas en De Jonge voorgingen, hoorde bij de groep rond Zwijnenburg in 1971, maar was in 1951 gesticht door T. Wakker die sterk tegenstander was van het 'schermen met de uitverkiezing' en veel aandacht besteedde aan de 'toeleidende weg', waarin hij niet het schuldgevoel, maar een door de Heilige Geest bewerkstelligd verlangen naar verzoening met God, als fase erkende. Net als Wakker veroordeelde de Hervormde godsdienstonderwijzer A. de Redelijkheid de zwaardere richting die heel het bekeringsproces vóór het moment dat de geloofs zekerheid verkregen wordt van nul en generlei waarde achtte.⁴⁶

Iemand die in de 19e eeuw veel vrije groepen in afgelegen buurtschappen, maar ook Hervormde en andere gemeenten in midden-Nederland beïnvloed had, de reizend oefenaar W. Floor, had daar steeds de zelfde mening als Wakker uitgedragen. De noodzaak van "het volledig beleven van de H. Wet in haar dieptepunt" voor de wedergeboorte werd door hem ontkend met een beroep op de tekst: 'Als gij niet wordt gelijk een kindeke, u zult het koninkrijk Gods niet zien.' Ellende-kennis hoefde nog geen 'afsnijding onder het strenge recht Gods' te betekenen. Floors invloed is met name terug te vinden in zijn geboortestreek Oost-Utrecht.⁴⁷

Tenslotte moet nog genoemd worden de vrije predikant D. Rustige, die zich zowel afzette tegen zware als tegen gestaltelijke bevindelijke prediking. Niet alleen een bekeringsweg in trappen ging volgens hem tegen de leer van vrije genade in, ook het zich beroepen van de mens op Gods-wil-tot-vergeving vond hij nog te zeer een menselijke daad. "Zij die geen geloof meer over hebben, daar is Christus het geloof voor" zo radicaliseerde Rustige de stellingname van de 17e eeuwse mystieke predikant Van Lodenstein. De toestand van hulpeloze verslagenheid die Rustige zijn gehoor steeds voorhield als ideaal, was niet een 'afsnijdingsmoment' door sterk zondebesef zoals bij de 'zwaren', maar een voortdurende toestand. Uitsluitend in die toestand wordt het heil aan de mens bekend gemaakt. Deze mystiek, zo moest Rustige toegeven, kon feitelijk niet leven zonder gevoelens van zondigheid: "Zondaar zijn en zondaar blijven, dat is de weg van heiligmaking." Met deze erkenning

stelde Rustige zich ook buiten de Calvinistische orthodoxie - zijn uitzonderlijke stellingname werd dan ook vertaald in een afwezigheid van contacten met andere bevindelijke groepen.⁴⁸

Onder de vrije gemeenten waren dus alle liggingen vertegenwoordigd die de bevindelijke kerkverbanden ook kenden. De zwaarste richting kwam daarbij het meest voor in overwegend Hervormde streken, en bij voorbeeld niet in het gebied dat het centrum vormde van de even zware Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Blijkbaar was het scheidingsproces tussen de liggingen ter plaatse, dat in een aantal streken al veel langer voltrokken was, in sommige gebieden nog aan de gang. Daar tegenover stonden een aantal gemeenten die al lang uit de Hervormde Kerk getreden waren, maar nu weer waardering kregen voor de orthodoxe theologie die er, anders dan in de 19e eeuw, weer opgeld deed: de gemeenten van Jongejan en Van der Want.⁴⁹

Waren de Christelijke Gereformeerde bevindelijken en die uit de vrije gemeenten in bepaalde regio's (zoals in het Noorden) de belangrijkste vertegenwoordigers van de bevindelijkheid, binnen de groep der bevindelijk gereformeerden waren zij steeds een kleine minderheid. Zo maakten de Christelijke Gereformeerde bevindelijken volgens Janse zo'n vijf procent uit van de totale groep, de vrije gemeenten waarschijnlijk veel minder.⁵⁰ De Christelijke Gereformeerde bevindelijken, niet geneigd te dogmatiseren, vormden een stabiele groep, ook in die zin dat ze weinig onderlinge meningsverschillen (alleen tussen H. Visser Mzn. en zijn classis) kenden. Waarschijnlijk bevorderde hun minderheidspositie (van een vijfde à een zesde) binnen het kerkverband deze saamhorigheid. Binnen de Staatkundig Gereformeerde Partij waren zij vertegenwoordigd door vader en zoon Van Dis in de Tweede Kamerfractie, door ds C. Smits (korte tijd) in de Eerste Kamerfractie, en door enige niet zo opvallende predikanten in het Hoofdbestuur. Van hen mocht, gezien hun vanouds antithetische traditie (die echter gematigd en niet in dogma's uitgedrukt was) een gematigd-behoudende stellingname verwacht worden op politiek gebied. Bij de ontwikkeling van accentverschillen binnen de SGP na 1960, speelden zij dan ook geen bijzondere rol, in tegenstelling tot enkele vrije predikanten. Diens ongebondenheid en (in sommige gevallen) sterke antithetische gevoelens maakten hen vatbaar voor radicale standpunten.

4.3 De Gereformeerde Bond

Binnen de Gereformeerde Bond in de Hervormde Kerk (1906) bestonden historisch bepaalde liggingsverschillen tussen de regio's in het land en de gemeenten onderling. Op het niveau van de gemeente kunnen slechts bepaalde verschuivingen in de 20e eeuw met enige helderheid beschreven worden. De theologie en de prediking in de Gereformeerde Bond laten zich nauwkeuriger beschrijven, al vergt dat beperking tot de belangrijkste typen, met name wat betreft de prediking. Zij kende immers, aldus D. van der Stoep in 1959 "een eindeloos aantal nuances."⁵¹

"Niemand weet van te voren of hij uitverkoren is of niet" schreef 'De Waarheidsvriend', het orgaan van het Hoofdbestuur van de Bond in 1931. "De prediking moet dan ook gaan tot allen, die verloren, verdoemelijke zondaren zijn." De schrijver van het artikel, ds M. van Grieken, voorzitter van het Hoofdbestuur, benadrukte zowel Gods 'souverein welbehagen' dat voor de mens onbegrijpelijk is, als de gewilligheid van Christus om de Zaligmaker te zijn van al wie "Hem leert aanroepen in de nood en Hem om genade smeekt". 'De Waarheidsvriend' oriënteerde zich aan de Dordtse Leerregels en distantieerde zich van bepaalde latere ontwikkelingen in de theologie door uit de Leerregels een passage aan te halen die het "curieuselijk doorzoeken van de verborgenheden en diepten Gods" veroordeelde. 'De Waarheidsvriend' richtte zich op theologen en theologie, niet zozeer op bevindelijkheid. Blad

en Hoofdbestuur trokken partij voor de ARP. Voor de Tweede Wereldoorlog hingen politieke keuze van de predikanten (SGP of ARP) en hun ligging namelijk sterk samen. In de jaren dertig was er tussen beide groepen zelfs sprake van polarisatie. Het Hoofdbestuur zat theologisch echter niet op één lijn met de volgelingen van Kuiper.

In het zelfde jaar dat in dat laatste kerkverband de overheersing van de uitverkiezing officieel vastgelegd werd, pleitte het Bondsbestuur dus voor een theologie - die volgens haar 'veel meer' geprekeet zou moeten worden - die de uitverkiezing en de 'prediking van het Evangelie aan alle creaturen' naast elkaar liet bestaan. Bevindelijkheid werd erkend, maar op de manier zoals de Leerregels die omschreven. Wie "een waar geloof in Christus, kinderlijke vreeze Gods, droefheid die naar God is over de zonde" bij zichzelf constateerde, mocht de gevolgtrekking maken een uitverkorene te zijn. Wie op 'de weg des geloofs' nog niet zo ver gevorderd was, mocht door de uitverkiezingsleer niet verschrikt worden. Het grote punt van Van der Groe, dat er vòòr de bewuste rechtvaardigmaking geen enkel geloof aanwezig geacht mocht worden, werd in deze richting misschien niet ontkend, maar zeker niet ondersteund. Op het punt van de algemene genade deelden de Bondspredikanten de visie van ds R. Kok in de Gereformeerde Gemeenten.⁵²

Het verschil tussen de officieuze theologie en het niveau van de gemeente werd uitgedrukt in het bestaan van 'Het Gereformeerd Weekblad' naast 'De Waarheidsvriend'. 'Het Gereformeerd Weekblad', opgericht door dr H. Visscher (1864-1947), was bedoeld voor stichting van de kerkleden en bevindelijker dan 'De Waarheidsvriend'. Visschers stellingname op het punt van de wedergeboorte was verwant aan die van Kersten. Hij beklemtoonde de rechtvaardiging van eeuwigheid en het bewust worden van de gelovige van zijn of haar verkiezing. Na de wedergeboorte door de Geest (los van prediking of Bijbellezen in de mens gewerkt) gaat de mens prediking en Bijbel verstaan en er uit leven: een nieuwe levenskern ontplooit zich als het ware in de mens. De rechtvaardiging van eeuwigheid moet in Visschers visie noodzakelijk in de vorm van een 'vierschaarbeleving' plaatsvinden. De persoonlijke verzoening van de zondaar (na diens vernedering) wordt bekrachtigd in een 'terug-geleid-worden' naar het Vaderhart Gods, zodat men door de werking van de H. Geest "Abba, Vader" leert zeggen. Soms lijkt het, aldus Wiegeraad, dat Visscher deze bevindelijke verzegeling door de H. Geest als het moment beschouwt waarop het ware geloof (pas) begint. Elders in zijn werk lijkt ze "een tweede fase na het geloof" voor te stellen, zoals onder meer bij à Brakel het geval was.⁵³ De vooraanstaande positie van Visscher werd in 1931 uitgedrukt in zijn benoeming tot hoogleraar namens de Gereformeerde Bond aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

De Baarnse predikant I. Kievit, leerling van Visscher, beschouwde de verzegeling door de H. Geest onomwonden als een tweede fase na het geloof. Kievit benadrukte in deze bevindingservaring de 'rechterlijke vrijspraak' in de 'vierschaar Gods', waarin God de Vader, als eiser van genoegdoening door Christus' verzoening wordt tevreden gesteld. Degene die deze ervaring meemaakt, belijdt zijn schuld door het uitgesproken vonnis te aanvaarden. Een aanvankelijke, beperkte geloofszekerheid wordt door deze ervaring tot een zekerheid van hogere graad, die ook blijvend is. Voor deze 'Pinkster-ervaring' baseerde Kievit zich onder meer op Efeze 1:13.⁵⁴ Kievit liet net als Kersten de uitverkiezing alle andere besluiten van God beheersen, al kende hij niet de drang om tot een consequente theologische formule te komen. De formulering die Kievit koos was het onderscheid tussen 'tweeërlei kinderen des verbonds'. Aan de ene wordt de belofte van het Evangelie 'uitwendig' en voorwaardelijk gedaan: de niet-verkorenen zijn slechts tijdelijk in het door de doop uitgedrukte 'verbond' opgenomen. Aan de andere, de echte kinderen van het verbond, heeft God door hun uitverkiezing de realisering van de belofte al waargemaakt. Kievit oefende grote invloed uit in de gemeenten en leidde bovendien een groep jongere predikanten die in de jaren veertig

en vijftig hun invloed deden gelden.⁵⁵

Predikanten en gemeenten die zich eensgeestes voelden met Visscher en Kievit toonden vaak een grote mate van onverschilligheid voor de bredere Hervormde Kerk. In de jaren dertig trokken zij in een confrontatie met degenen in het Hoofdbestuur die positief stonden tegenover het ontwerpen van een nieuwe Kerkorde (samen met andere Hervormden) aan het langste eind. Degene die daar het sterkst vóór geweest was, dr J.G. Woelderink, trad uit het Hoofdbestuur, terwijl Van Grieken als voorzitter werd opgevolgd door dr J. Severijn (1883-1966), die met Visscher en Kievit in de redactie van 'Het Gereformeerd Weekblad' zat. Severijn ontwikkelde zich tot een samenbindend figuur, die de Bond tot in de jaren zestig leidde, niet sterk gericht op de bredere kerk, maar onderlinge tegenstellingen appaiserend. Kievit daarentegen vertoonde zich nooit op classisvergaderingen, en het zelfde werd rond 1950 gemeld van de sterk aan zijn kant staande predikanten in de Classis-Zaltbommel en de Oostelijke Alblasserwaard. Zonder de consequentie van Hooykaas te trekken stelde Kievit zich geheel afwijzend op tegenover de nieuwe Kerkorde van 1950, terwijl ook de Paascollecte, 'Kerk en Wereld' en het blad 'De Hervormde Kerk' in de zwaardere streken afgewezen werden. Het belijden door de niet-Bonders in de kerk in 1956 dat zij mede schuldig waren aan de verwijdering tussen hen en de Gereformeerde Bond, wekte weinig belangstelling. Voor de zwaardere stroming was de toelating van de vrouw in de kerkelijke ambten in 1958 een reden te meer tot wantrouwen. De inzet voor de hele kerk die het Hoofdbestuur van de Bond in 1961 bepleitte werd dan ook niet meteen door haar geaccepteerd. Pas toen in de jaren zeventig veranderingen op theologisch gebied gingen doorwerken, werden degenen die deze inzet vertoonden door de zwaarderen geaccepteerd als 'echte' Bonders.⁵⁶

In de direct na-oorlogse jaren werd het ontbreken van de felle polemiek uit de jaren dertig beschouwd als een verbetering van de verhoudingen. Van een eenheid, zoals het Bondsbestuur die in de jaren vijftig propageerde, was op het terrein van de liggingen echter geen sprake. Omzichtig moest 'De Waarheidsvriend' zijn koers bepalen. Het blad deed dat door theologische noties over de bekeringsweg op hun waarde te beoordelen. Men had nu eenmaal besloten niet de weg van Kersten op te gaan en geen kloppend systeem te zoeken. De term 'aanbod van genade' die in de Gereformeerde Gemeenten voor- en tegenstanders opriep, was volgens Severijn onwerkbaar.⁵⁷

Niet over de prediking velde het blad van het Hoofdbestuur dus een oordeel, maar over liggingen. Zo herinnerde men er aan dat geloofszekerheid verkregen wordt door bevinding die op basis van de Bijbel door de H. Geest aangebracht wordt. Hiermee stelde men zich op tegenover degenen die meenden dat deze gebondenheid aan de Bijbel het werk van de Geest zou beletten, dus een stroming die zoals Fraanje de krachtdadige inwendige roeping centraal stelde. Met instemming haalde men echter ook de invloedrijkste leerling van Kievit aan, ds J. van Sliedregt, wanneer die van de bevinding heen wees naar de veel belangrijker rechtvaardiging van de zich goddeloos wetende mens.⁵⁸ Door middel van Van Sliedregts 'Catechetisch leerboekje' verbreidde Kievits leer over de verzegeling in een vierschaar-ervaring zich onder een groot deel van de zwaardere Bonders.⁵⁹

Dat in vele Bondsgemeenten lijdelijkheid heerste wat betreft het persoonlijke geloofsleven werd wel toegeschreven aan invloed van prediking uit de 18e eeuw, waarbij men vooral dacht aan Schortinghuis. In de Betuwe bij voorbeeld, miste men in de jaren 1930 'algemeen' de persoonlijke geloofverzekerdheid, aldus W.J. Aalders. Vaag leefde er nog wel de herinnering aan een sterker ontwikkeld geloofsleven van enige generaties geleden. Moderne prediking in de 19e eeuw, en het idee van grote afstand tussen een majesteitlijke God en de nietige mens speelden daarin een rol. In de Betuwe leefde een diep besef van de tegenstelling tussen de noodzaak te geloven en de onmacht van de mens. Roeping en

Evangelie stonden onder de verdenking 'te gemakkelijke' wegen tot God voor te stellen. Moest er niet meer voorafgaan ?⁶⁰

Dat 'meer', zo constateerde ds J. van Dijk in het Thoolse Poortvliet, was de kennis van zonde en ellende die "altijd nog dieper [moet] worden ingeleefd, maar niemand weet hoe diep." Wanneer er al maatstaven waren, dan waren die bekend in kleine 'vriendenkringen' in de gemeente, en alleen daar vonden bekeringen plaats. Het was in zulke vriendenkringen, die ook Aalders bekend waren, dat een tweede vorm van geloofsbeleving zich in zware gemeenten ontwikkelde: degenen die zich op den duur afscheidden en overgingen naar Gereformeerde Gemeenten of evangelisaties. Soms kon reeds het feit dat een predikant zich tegen hun vergaand benadrukken van de bevinding keerde, zo'n afscheiding uitlokken.⁶¹

Een dergelijke geloofsbeleving kon dus reacties oproepen van de predikant. Deze ging soms over, zo stelde 'De Waarheidsvriend' in de jaren zestig vast, tot het eenzijdig benadrukken van de heilszekerheid. Een reactie in de lijn van Van der Groe, vertegenwoordigd door onder meer Van Sliedregt. Andere predikanten gingen, wist het tijdschrift, de nadruk leggen op een beschrijving van wedergeboorte en verlossing door Christus, zonder dat daar een oproep tot bekering mee gepaard ging. In het algemeen bestreden de predikanten van de Gereformeerde Bond echter een te grote aandacht voor de bevinding. Hun op Bijbeluitleg gerichte universitaire opleiding belette hen, anders dan in de Gereformeerde Gemeenten het geval was, al te 'gestaltelijk' te preken. Uiteraard waren er ook op dit punt uitzonderingen, en preekten enkele Bonders volop in 'de Tale Kanaans' van het gezelschapsleven.⁶²

De verscheidenheid die de Gereformeerde Bond aldus te zien gaf, zou in het midden van de jaren zestig voor een aantal *discussies* zorgen. In feite was hier sprake van een uitbarsting van al langer aanwezige tegenstellingen. Al in 1957 schreef hoofdbestuurslid ds W.L. Tukker dat Bondspredikanten elkaar niet langer bleken te verdragen: ze vielen elkaar soms openlijk af. Niet alleen een directe reactie van predikanten op de lijdelijkheid in hun gemeenten zorgde voor de opkomst van een minder zware richting, ook een aantal andere ontwikkelingen droegen daaraan bij. Deels sloot deze richting aan bij die van het Hoofdbestuur, maar sommige vertegenwoordigers er van deden uitspraken die de richting van J. van Sliedregt als een bedreiging beschouwde. Dat kwam omdat deze nieuwe 'richting' ook uit reactie geboren was.⁶³

In de eerste plaats was er de invloed van Woelderink die een aantal boeken schreef met een grondige analyse van en een felle kritiek op de zwaarste richting die de krachtadige inwendige roeping centraal stelde. De richting dus, die met name in de 'vriendenkringen' in de gemeente vertegenwoordigd was. Woelderink noemde haar 'dopers' en vroeg daar tegenover aandacht voor de rol van het verbond in het gemeentelven. Woelderink leverde dus geen directe kritiek op de richting van I. Kievit, en al werd hij door deze 'rechtse' richting gewantouwd, dat belette niet dat hij onder de overige predikanten aanhangers vond. Voortaan zouden velen tegenover de inwendige roeping het verbond benadrukken.⁶⁴

Zowel in het verlengde van Woelderinks denken, als in dat van het Hoofdbestuur, en evenmin in directe confrontatie met de lijn-Kievit, was de theologie van de 19e eeuwse predikant H.F. Kohlbrügge, die na 1950 steeds belangrijker werd in de Bond. Onder de jongere generatie predikanten vond zij veel aanhang. Kohlbrügge leerde een 'zwaar en exclusief accent' op de rechtvaardiging van de goddeloze door het geloof in Christus alleen. Daardoor preekte de 'nieuwe' richting meestal een 'hartelijke nodiging' om in de belofte te geloven en liet ze de uitverkiezing naar de achtergrond verdwijnen.⁶⁵ Gods eeuwige voornemen, had Kohlbrügge geschreven, is

"dat Hij datgene roept wat niets is, en dat Hij naar dat voornemen verkiest wat niets

is (...), dat Hij (...) genade bewijze dengenen, die Hem niet gekend, Hem niet aangeroepen, naar Hem niet gezien hebben.⁶⁶

Ontwikkelingen in overig kerkelijk Nederland hadden de Gereformeerde Bond bovendien doen groeien. Een groter 'lichaam' betekende niet alleen een grotere kans op 'vleugelvorming' - dat zou in de jaren tachtig nog sterker het geval zijn - maar ook was een lichter element de Bond binnengekomen. Zo zorgde achteruitgang van het aantal predikanten van de confessionele richting er vanaf 1945 incidenteel voor dat voorheen 'confessionele' gemeenten een Bondsprekiant beriepen en dus tot de Gereformeerde Bond gerekend werden. Die ontwikkeling zou na 1970 pas goed op gang komen, vooral in het Noorden van het land. In deze gemeenten was men meer gewend het verbond te benadrukken en minder de bekeringservaring. Een nieuw element onder de predikanten werd gevormd door degenen die, uit de Gereformeerde Gemeenten afkomstig, bij de predikantenopleiding van dat kerkverband geweigerd waren. Zij vertegenwoordigden uiteenlopende liggingen.⁶⁷

De gegroeide tegenstellingen kwamen aan de oppervlakte in het midden van de jaren zestig toen een aantal jonge predikanten de overheersing van de traditioneel bestaande stromingen in een aantal publicaties aan de kaak stelde. De jonge dr C. Graafland beperkte zich in zijn 'Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprekiking' (1965) tot het terrein van de liggingen. Hij kritiseerde degenen die een systeem in de bekeringsweg aanbrachten: eerst ontdekking aan de schuld, het 'plaats krijgen' van Christus in de mens onder de wet, en daarna de toepassing van Christus door de Geest. Een abstract vergeestelijkt gebeuren, was Graaflands oordeel daar over, dat de aandacht van concrete zonden afleidt en de mens onzeker laat wanneer hij of zij 'genoeg' zondekennis heeft. Ook op het preken van de vierschaarbeleving van de richting-Kievit leverde Graafland openlijk kritiek. Wie dit als norm stelt, of neigt te stellen, geeft de bekering een wettisch, modelmatig karakter.⁶⁸

De kritiek op Graafland, met name vanuit het 'Gereformeerd Weekblad' waarin hij van 'Barthianisme' beschuldigd werd, was fel. Een diepgaander discussie over de bekeringsweg volgde in 'De Waarheidsvriend' waarbij J. van Sliedregt Graafland van besmetting met het 'Christus-monisme' van de moderne theologie betichtte. Net als Kok ontkende Graafland dat de rechtvaardiging van de zondaar in de belofte, de rechtvaardiging uit het geloof in Christus tegen zou spreken. Van Sliedregt zag echter in de 'toepassing aan het hart' een zodanig aparte daad van de H. Geest dat het Bijbelwoord, met daarin de belofte, 'slechts' een middel voor hem was.

Die toepassing, en dat was een kardinaal verschilpunt, moest volgens Van Sliedregt een ervaring van totale vijandschap van de betrokkenen tegen God inhouden, een staan voor de vierschaar van Gods recht. Alleen op die manier werd de zondaar immers ten diepste vernederd. Op Graaflands tegenwerping dat de Bijbel een grotere 'veelkleurigheid' leerde in de bekering van mensen en geen vaste tijdsvolgorde, antwoordde Van Sliedregt dat pas wanneer alle hoop op genade wegvalt de mens tot Christus kan komen. Wanneer men, zoals Graafland wenste, in de preek de mensen zou confronteren met de Wet en het Evangelie tegelijk (de diepte van de schuld zou dan juist gevoeld worden door het besef van Gods liefde) zou het komen tot Christus verhinderd worden. Het besef van Gods liefde zou in die fase volgens Van Sliedregt de totale doorsnijding van de relatie met God (die nodig was om tot Christus te vluchten in geloof) uitstellen en in de weg staan.

Strikt dogmatisch was hier sprake van twee verschillende opvattingen over het verbond. Graafland wilde niets weten van een tegenstelling tussen de Wet en de Evangelieverkondiging, juist omdat hij het verbond primair stelde. De gedoopte gemeenteleden moesten niet benaderd worden als ongelovigen, maar als potentiële gelovigen aan wie God de Wet voorhoudt mede om hen er door tot geloof te brengen. Van Sliedregt leerde, als

Kersten, dat de gedoopten niet in het verbond zijn, maar slechts op het 'erf van het verbond', waar zij de prediking kunnen horen.⁶⁹

Na afloop van de discussie, aan het begin van 1966, moest het Hoofdbestuur van de Bond wel stelling nemen. Vele vragen om klaarheid over de door Graafland opgeworpen punten hadden het bestuur inmiddels bereikt. In 'De Waarheidsvriend' gaf het zijn eigen commentaar bij 'Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking'. Bij monde van ds G. Boer, een oudgediende in het Hoofdbestuur, stelde men dat de uitverkiezing in de Bondsprediking niet zo overheersend was als Graafland geschetst had. Uitzonderingen daargelaten zou het verbond eerder benadrukt worden dan verwaarloosd. Graafland, die terug wilde naar de calvinistische traditie van voor de Dordtse Synode van 1618, met haar aandacht voor het hele volk en de cultuur, werd er op gewezen dat bedoelde Synode niet de schuld aan te wijven was van bepaalde theologische ontwikkelingen die sindsdien hadden plaats gevonden. Het Hoofdbestuur kon ook voor de Nadere Reformatie waardering opbrengen. De prediking van de verkiezende God, zo besloot Boer, diende tot verheerlijking van Zijn genade, en moest eerder meer dan minder aandacht krijgen.⁷⁰

De artikelenreeks was nog niet afgerond, of Boer werd hardhandig op de vingers getikt. In een open brief schaalden 34 Bondspredikanten en twee hoogleraren zich achter Graafland, waarbij ze het standpunt van het Hoofdbestuur te eng noemden en benadrukten dat zij niet een randgroep in de Gereformeerde Bond vertegenwoordigden, maar er integendeel midden in stonden. De reactie van het Hoofdbestuur was niet erg duidelijk. In ieder geval wees het de liturgische kwestie (psalmen of gezangen in de kerkdienst) waar de brieveschrijvers op wezen en die een aantal gemeenten in de ban hield, af als kernpunt van de discussie. Niet veel later kreeg de populaire predikant L. Vroegindeweyj de ruimte om in 'De Waarheidsvriend' de Dordtse Leerregels te behandelen.⁷¹

In tegenstelling tot Boer ging Vroegindeweyj in op de kern van de discussie. Evenals Van Sliedregt meende hij dat God een orde in de bekeringsweg stelt: "Het vinden is niet het eerste, maar het zoeken. Daarmee is het vinden veroordeeld van ieder, die niet het zoeken gekend heeft." Voor de zondaar geldt een belofte die inderdaad voorwaardelijk is. Jezus had gezegd: "Komt tot mij, allen die vermoeid en belast zijn, en Ik zal u rust geven." Die oproep was wel aan iedereen gericht, maar "hoe zal iemand die niet vermoeid is, naar rust verlangen?" Niet het vermoeid zijn is voorwaarde om te kunnen geloven, maar wel het 'komen' tot Christus. Door geheel naar 16e eeuwse traditie en zoals in de Dordtse Leerregels de notie 'het verbond' niet scherp te stellen ontdeed Vroegindeweyj het vraagstuk van de bekeringsweg van een in feite door de dogmatiek veroorzaakte hindernis.⁷²

Tegelijkertijd verscheen in 1966 een uitgewerkte kritiek op de bestaande situatie van de hand van drie van de 34 predikanten. W. Balke, S. Meijers en M.J.G. van der Velden wezen er in het boek 'De eigen wijs, afkomst en toekomst der gereformeerde-Hervormden' niet alleen op dat de theologie van Kievit de prediking van de krachtadige bekering te voorschijn riep en zo lijdelijkheid in de hand werkte. Ze meenden ook dat de gangbare opvatting van 'bevinding' te diep inging op het gevoelsleven van de mens, en de aandacht van God af trok. De drie prefereerden in de preek duidelijk de oproep tot geloof, en theologisch meer aandacht voor het verbond. Verder wezen ze er op dat voor vele Bonders, met name predikanten, de identiteit van de Bond door uiterlijkheden en bijzaken bepaald werd: een conservatief cultuurpatroon, gerichtheid op de leer en, in reactie op ontwikkelingen in andere kerken, steeds meer de traditionele liturgie en het gebruik van alleen de psalmen.⁷³

Zonder dat deze laatste kwesties opgelost werden, bracht de discussie in 1965 en 1966 in die zin helderheid, dat er 'stoom afgeblazen' was en dat de middenrichting rondom het Bondsbestuur zich meer aan de theologie van Kohlbrügge ging oriënteren. Er had immers

een verjonging plaatsgevonden onder de predikanten. Zo was L. Kievit, de zoon van I. Kievit, die zich oriënteerde aan Calvijn en zich beducht verklaarde voor te veel dogmatisering, in 1962 in het Hoofdbestuur gekozen. A. Vroegindewey, een broer van L. Vroegindewey, was eerder al I. Kievit opgevolgd als hoofdredacteur van het 'Gereformeerd Weekblad'. Toen Bondsvoorzitter ds W.L. Tukker tenslotte eveneens in de redactie van dat blad kwam en er meditatie voor ging schrijven, was de tegenstelling tussen de twee leidende bladen voorgoed verleden tijd.

Het centraal stellen van Christus in de prediking, het beklemtonen van de dwingende macht van het Bijbelwoord en de aansporing tot geloof werden alom gewaardeerd. Over een preek van A. Vroegindewey oordeelde een onpartijdig luisteraar dat ze in het Leger des Heils niet zou misstaan: De mens...

"wandelt op de rand van de afgrond. Als hij zich niet bekeert wacht hem de eeuwige duisternis. Maar het is nog niet te laat. Er is verlossing in het bloed van Jezus.

Dan jaagt de dood geen angst meer aan. Halleluja."⁷⁴

Deze ontwikkeling betekende niet dat de richting van Graafland gemeengoed geworden was. Hoewel hij later als volwaardig vertegenwoordiger van de Bond erkend zou worden toen hij de hoogleraarspost namens de Gereformeerde Bond aan de Utrechtse universiteit mocht bezetten - op zich een teken van verzoening - bleef hij aanzienlijk 'lichter' dan de richting van het Hoofdbestuur. Kon 'De Waarheidsvriend' in 1968 zich aansluiten bij zijn beschrijving van de bekeringsweg ('het bezwijken voor een liefelijke druk die op ons wordt uitgeoefend'), zijn theologische onderbouwing bleef men verdacht vinden.⁷⁵

Naast de nieuwe hoofdstroming bestond er nog een categorie traditionele predikanten die zich beperkten tot bevindelijk preken en de ontwikkelingen in de theologie simpelweg niet volgden. Evenzo bleven er gemeenten waar men in het geheel niet meeleeft met de bredere Hervormde Kerk, tegen de wens van het Hoofdbestuur in. De politieke voorkeur van de meerderheid van de Bondspredikanten verschoof echter van de steeds moderner wordende ARP naar de SGP. Meer dan voorheen werd het ook gewoon dat Bondsdomeines hun politieke mening niet openlijk naar buiten brachten. Leidersfiguren met een duidelijke uitstraling zoals Severijn en I. Kievit geweest waren, kwamen na 1960 niet meer voor. Onder de Bondspredikanten waren de 'gewone jongens' nu qua afkomst in de meerderheid, een factor te meer die de preektrant beïnvloedde.⁷⁶

Door de veranderde 'ligging' en preektrant van de gemiddelde Bondspredikant veranderden vele gemeenten eveneens. Bondsgemeenten die als zwaar bekend hadden gestaan, hadden dat kenmerkende accent enigszins verloren. Zelfs in heel lijdelijke gemeenten kon verandering inzetten, wanneer een jongere predikant er de aansporing tot geloof begon te preken. De gezelschapskringen die een krachtadige bekering wensten konden in zo'n geval zich wel afscheiden - als ze dat al niet eerder gedaan hadden - maar op de massa van de gemeente die zich steeds voor onbekeerd gehouden had kon zo'n aansporing tot geloof haar effect hebben. Deze mensen, aldus ds J. van Dijk, waren immers altijd trouw ter kerke blijven komen, een aanwijzing dat zij waarschijnlijk 'in stilte' steeds om bekering gebeden hadden en het besef van Gods goedheid nooit door de uitverkiezingsleer of iets anders hadden laten verdringen.⁷⁷ Door aan het Avondmaal deel te nemen beleed een deel van hen nu openlijk zijn of haar persoonlijk geloof.

Niet overal trad echter zo'n verandering op. In de Bommelerwaard bij voorbeeld, bleef de traditionele lijdelijkheid intact, en elders trad zelfs een reactie op. Gemeenten van wat zwaardere, sterk bevindelijke of zelfs niet eens zo zware signatuur (zoals op Tholen en te Wouterswoude in Friesland) zochten in de jaren tachtig en soms al eerder weer het isolement op. De opkomst van de nieuwe richting en in verband daarmee een toenemend aantal

Avondmaalsgangers in de gemeenten, beduchtheid voor de theologie van Graafland, de openheid naar de bredere kerk toe, de strijd om de liturgie, en gewoon de ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving hadden dan een angst opgeroepen voor vervaging in de normenwereld en de theologie. Het kon zelfs gebeuren dat snel toenemende welvaart een zeker schuldgevoel te voorschijn riep wat zich weer vertaalde in een wens tot zwaarder preken.⁷⁸

Een deel van de predikanten die bij deze reactie betrokken waren verenigde zich aan het begin van de jaren tachtig rondom het blad *'Het Gekrookte Riet'* waarin een theologie gepropageerd werd die de uitverkiezing op radicale wijze centraal stelde. Deze met die van Steenblok vergelijkbare ligging was in Hervormde gemeenten als Staphorst, Houten en Maartensdijk traditioneel aanwezig. Daar was ook nooit belangstelling voor het 'activistische' streven van de Gereformeerde Bond geweest. Tot 1970 hadden slechts enkele Hervormde predikanten een hieraan corresponderende uiterst zware prediking ten gehore gebracht. Eén van hen, P.J. Dorsman te Staphorst, die veel contact had met vrije evangelisaties en Oud-Gereformeerde kerkjes, was zelfs geen lid van de Gereformeerde Bond.⁷⁹

De groep rond *'Het Gekrookte Riet'* was zowel erfgenaam van de lijn van I. Kievit, op wie zij zich uitdrukkelijk beroept⁸⁰, als van die van Dorsman. Verder werd ze beïnvloed door de kleinere bevindelijke kerkgenootschappen, niet in de laatste plaats door de opleving in die kring van de verzuilingstendens na 1970 en door het *'Reformatorisch Dagblad'*. Directe aanleiding tot de oprichting van *'Het Gekrookte Riet'* was een voorkeursactie binnen de SGP in 1981 die mr G. Holdijk aan een Kamerzetel wenste te helpen. Een aantal Bonders vonden namelijk dat Holdijk beter dan B.J. van der Vlies, ouderling in de zware gemeente Maartensdijk, de op de SGP stemmende Hervormden kon vertegenwoordigen. Door de actie, die mislukte, en door een felle polemiek in het *'Reformatorisch Dagblad'*, voelden de zwaarste Hervormden zich belaagd, waarop de oprichting van het tijdschrift volgde.⁸¹

'Het Gekrookte Riet' wenste geen organisatie te zijn, maar een beweging rondom een tijdschrift en wees de Gereformeerde Bond als de enige organisatie van orthodoxen in de Hervormde Kerk af. De ondertitel van het tijdschrift was *'Kerkblad tot opwekking, verbreding en verdieping van het bevindelijk-geestelijk leven naar Schrift en Belydenis binnen de Nederlands Hervormde Kerk'*. *'Het Gekrookte Riet'* zette zich af tegen de neiging (die in de Bond voorkwam) om de waarde van de Nadere Reformatie te relativieren en de zestiende-eeuwse Reformatie als superieur te beschouwen. In feite waren het vooral predikanten die zich aan de zijde van de beweging schaarden. Sommigen stonden in een gemeente met een lijdelijke ligging die dus bij de hunne 'paste', anderen in een minder zware gemeente (waar vervolgens conflicten ontstonden). Enkelen waren in staat de ligging van hun gemeente in de richting van *'Het Gekrookte Riet'* om te buigen. Onderling was en is er verschil in ligging tussen deze predikanten. Hoewel allen zwaar te noemen zijn, leert een deel van hen een bekeringsweg in de trant van Moerkerken: de mens die gebukt heeft gelopen onder zijn zonden en ze wil nalaten, krijgt Christus 'te zien' en daarmee de mogelijkheid om zalig te worden. Een tijd van 'uitzien' volgt, waarna een vonnis voor Gods rechterstoel ook deze ervaring 'afsnijdt' en de vergeving volgt.⁸²

Slechts enkelen zijn even zwaar als voorheen ds Dorsman. Zo zijn ds Wijnmaalen uit Maartensdijk en zijn leerling ds A.C. Rijken uit Houten zo zwaar dat zij het H. Avondmaal niet durven gebruiken. In bepaalde gemeentes blijkt de verwantschap met de Gereformeerde Gemeenten in Nederland bij voorbeeld ook uit het verzet dat men er algemeen aantreft tegen het op gang brengen van kerkelijk verenigingsleven.⁸³

Hoezeer bij dit *proces van zwaarder worden* verschillende factoren een rol konden spelen,

blijkt uit het verloop ervan zoals dat in de literatuur voor een aantal Bondsregio's getekend wordt. Een eerste beschrijvings-model beperkt zich tot de wisselwerking tussen gemeente en predikant. Eerder zagen we al hoe in een lijdelijke gemeente de prediking van heilszekerheid en een oproep tot bekering verschillende reacties kon bewerkstelligen. Ofwel de gemeente ging ten dele 'mee' en er kwamen meer Avondmaalsgangers, ofwel de bevindelijke kern verdween naar elders en de overigen - door hen beïnvloed - werden in hun onzekerheid ten aanzien van het persoonlijk geloof gesterkt door de scherpte van een prediking die men niet gewend was.⁸⁴ Uiteraard zijn er tussen beide reacties mengvormen te bedenken.⁸⁵ Wat er precies gebeurde hing af van de aard van de prediking en van de aanvankelijke samenstelling van de gemeente.

In de geïsoleerde genabuurde Bondsgemeenten Wouterswoude en Driesum in Friesland stonden in de jaren zestig respectievelijk een traditionele zware predikant en een jonge predikant die vernieuwingen op liturgisch gebied doorvoerde. Het gevolg was dat in Wouterswoude de jeugd tot een lossere band met de kerk neigde en dat te Driesum de ouderen ontevreden werden. Twintig jaar later had Wouterswoude de ligging van 'Het Gekrookte Riet' aangenomen, terwijl er slechts een kern van de oorspronkelijke bevolking, maar velen uit de omgeving (zoals Driesum waar men niet meer zo zwaar was) ter kerke gingen. Het feit dat het toegenomen autobezit stimuleerde tot kerkbezoek elders en dus tot uiteenvallen van de gemeenten in liggingen die 'uitersten' vertegenwoordigden, is al in 1966 door Balke geconstateerd.⁸⁶

In Tholen-stad, waar in de jaren zestig en zeventig achtereenvolgens drie jonge predikanten stonden die de oproep tot deelname aan het Avondmaal lieten horen, werd aan het eind van de jaren tachtig een veel zwaardere predikant beroepen. Dergelijke situaties hadden zich in dorpen op het eiland al eerder voorgedaan. Waarschijnlijk werkte het bestaan van een vrij grote groep randkerkelijken een ander mechanisme in de hand. Gedurende een aantal jaren van minder zware prediking was de kerkelijke meelevendheid teruggelopen, maar niet bij de zwaarste richting, die op den duur zo'n overwicht verwierf dat zij de meerderheid in de kerkeraad kon krijgen en een predikant 'naar wens' kon beroepen.⁸⁷

Een tweede categorie beschrijvingen beperkt zich tot de relatie tussen de mentaliteit in een regio en de ontvankelijkheid voor een bepaalde prediking. In het ambt Beesd in de Neder-Betuwe, gelegen tussen de zware Vijfherenlanden in het Westen en het lichtere land van Tiel in het Oosten, was in de jaren dertig de invloed van West naar Oost sterker dan die van Oost naar West.

"Men was wel niet in allen deel zoo zwaar als in het Zuidhollandsche, maar men had toch het besef, dat dat beter was dan het lichte, dat van oost-waarts zich meldde."

Daarbij speelde waarschijnlijk een vage herinnering aan een orthodoxere, minder door lijdelijkheid gekenmerkte periode in het verleden een rol.⁸⁸

Van gebieden zoals de Alblasserwaard en Flakkee is bekend dat de prediking er onder invloed van de vermogende klasse in de 19e eeuw liberaal of vrijzinnig was, en dat zij in de 20e eeuw verschoof naar orthodox en bevindelijk. Ergens zou daar, aldus J. van der Graaf, een lijn kunnen lopen van vrijzinnige bevinding onder de gemeenteleden naar de bevinding van de Bondsgemeenten. In beide immers staat het individu alleen tegenover God en speelt de gevoelswereld een belangrijke rol. Het is echter bekend dat in ieder geval vanaf 1900 onder de armere bevolking van Flakkee een zwaardere prediking begeerd werd, die er dan ook kwam mede doordat de vermogenden zich uit de kerkeraden begonnen terug te trekken. Hoe de armeren in voorgaande eeuwen de prediking waardeerden is zo goed als onbekend.⁸⁹

Zowel specifieke mentaliteit als kerkpolitieke mechanismen worden aangedragen voor

de beschrijving van het reactieproces dat sommige gemeenten op de Veluwe in de naoorlogse periode kenmerkte. De voor de oorlog nog veel voorkomende overgangen van de zwaarste gemeenteleden naar de Gereformeerde Gemeenten namen er af omdat de autochtone bevolking steeds meer invloed in de kerkeraden kreeg. Een ontwikkeling die elders eerder plaatsgreep, kwam hier dus pas in het midden van de 20e eeuw. Des te meer werden er Bondspredikanten beroepen, die echter voor de Veluwnaar in twee categorieën uiteenvielen. Bleek hij in staat de eenvoud, ootmoed en lijdelijkheid van de bevolking - voor de Veluwnaar 'van onmisbare geestelijke waarde' - in zijn preek te vertolken, dan volgde een positieve reactie. Werd men in de hooggespannen verwachtingen teleurgesteld doordat de predikant 'een overschot aan doorzettingsvermogen' dan wel 'een aan de Veluwe vreemd levensgevoel' ten toon spreidde, dan was een kerktwist snel ontbrand.⁹⁰

Tegelijkertijd kon een soortgelijke reactie gestimuleerd worden door de opheffing van het geografische isolement van de Noord-Veluwe, waarin het naoorlogse toerisme een rol speelde. Er volgde dan een bewuste versterking van het isolement op sociaal-cultureel gebied. "Bepaalde bevolkingsgroepen op de Noord-Veluwe rollen zich als het ware als een egel op sinds zij in herhaalde aanraking met vreemden zijn gekomen." Een zelfde reactieproces waarbij de autochtone bevolking zich als Bondsmeerder- of minderheid afzette tegen 'lichtere' forensen en andere nieuwkomers, tekende zich in de zelfde periode af in het Gooi en Oost-Utrecht. De confrontatie leidde in een aantal gevallen tot zwaarder worden van de oorspronkelijke bevolking.⁹¹

Op een minder zware prediking in een Bondsgemeente volgde dus dikwijls een reactie naar de zware kant. Was de meerderheid van een gemeente zwaar, dan kon zo'n reactie alleen vermeden worden als de predikant - zoals op de Veluwe - de juiste 'toon' wist te treffen. Had een kleiner deel van een gemeente een uitgesproken zware ligging, dan kon dit deel verdwijnen naar een 'streekgemeente' of een ander kerkgenootschap. Het overige deel kon lijdelijk blijven dan wel tot geloofs zekerheid komen. Men zou kunnen veronderstellen dat ook in deze gevallen het treffen van de juiste, met de geloofsbeleving ter plaatse corresponderende toon van invloed was. Daarnaast speelden natuurlijk de prediking in het verleden, gelijktijdige veranderingen op het gebied van de normenwereld en de aanwezigheid van zware alternatieven in de regio een rol. Wanneer tenslotte een gemeente behalve een zware en een minder zware, ook een veel lichtere component had, kon een terugkeer naar zware prediking volgen door geleidelijk verdwijnen van de laatste component.

Het bestaan van golfbewegingen, kortom, in regionale 'liggingen' hoeft gezien deze mechanismen geen verwondering te wekken. Juist in wat afgelegen streken waar weinig afscheidingen waren geweest herbergden Hervormde gemeenten nog de verschillende groepen leden die voor een omslag konden zorgen. Bovendien was het bestaan van verschillende groepen op het gebied van de geloofsbeleving juist kenmerkend voor de bevindelijk gereformeerden (zie hoofdstuk vijf).

Vertegenwoordigden de Gereformeerde Bonders een na de Tweede Wereldoorlog behoorlijk groeiend deel van de achterban der Staatkundig Gereformeerde Partij, de ideologische achtergrond van bepaalde Bonders week op verschillende punten af van de lijn van Kersten. Geen van hen deelde de in de Gereformeerde Gemeenten in 1945 aangenomen visie op de algemene genade. Dogmatisering was in de Bond veeleer een zaak van individuen en de zwaarste prediking werd sinds de jaren zestig in een minderheidspositie gedrongen. Onder degenen die zich na 1945 tot de SGP wendden waren bevindelijke Bonders die vóór 1940 de SGP gemeden hadden uit weerzin tegen de dominantie van Kersten en de Gereformeerde Gemeenten in die partij. Sommigen van hen hadden in 1937 op de 'Christelijk Nationale Actie' gestemd, een door H. Visscher geleide partij die de kiesdeler niet haalde. De CNA,

die ontstond uit onvrede met de ARP, werd door de SGP verweten door het voorstaan van de vrijheid van godsdienst de theocratische beginselen te verloochenen (zoals ook de ARP en de CHU).⁹² Het antithetisch profetisme zoals Kersten dat in de Tweede Kamer uitdroeg, paste nog minder bij Bonders die oog hadden voor de bredere Hervormde Kerk. Waren zij tot ver in het midden van de twintigste eeuw merendeels te vinden onder de ARP-gezinden, ontwikkelingen in de ARP zouden ook hen in de richting van de SGP drijven.

4.4 *Oude en nieuwe tradities 'ter rechterzijde'*

De *Gereformeerde Gemeenten in Nederland*, het kerkgenootschap waar de uitverkiezingsleer haar radicaalste uitleg verkregen had, had niet zozeer met liggingsverschillen te stellen omdat iedereen er 'zwaar' was. Hier speelden - aanvankelijk - andere problemen. Schenen de gemeenten van Steenblok voor de buitenwereld een nieuwvorming in 1953, zelf was men overtuigd van de eigen historische rechten. De noodzaak bestond dus om een schifting aan te brengen binnen degenen die de Gereformeerde Gemeenten traditioneel tot hun voorlopers gerekend hadden, een schifting die aan precisie won naarmate de tijd vorderde.

Veel waarde hechtte men uiteraard aan de aansluiting van Steenbloks theologie aan die van Kersten⁹³, terwijl uit de Gereformeerde Gemeenten van na 1907 verder vooral Fraanje, maar ook de sterk bevindelijke G. van Reenen en W.C. Lamain waardering vonden. Wat de 19e eeuw betreft werd in eerste instantie aan de Kruisgemeenten eer betoond, terwijl men ook de voorgangers van de Stammianen tot de geestverwanten rekende. Zowel benadrukking van de uitverkiezing als van het bevindelijke zelfonderzoek zocht men dus historisch te funderen. Ook de historische spil-figuur Ledebouer werd lange tijd voor de theologie van Steenblok geannexeed, tot men dat recentelijk moest opgeven.⁹⁴ Wanneer men in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland openlijk moest erkennen dat de calvinistische theologie in Steenbloks versie geradicaliseerd was, herinnerde men er aan dat 'dwalingen' daartoe telkens weer genoodzaakt hadden.⁹⁵

In aansluiting op de visies in gezelschapskringen leefde in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland de overtuiging dat de theologen uit de Nadere Reformatie 'veel meer' kennis van de waarheid hadden dan de predikanten uit de eigen tijd. Mede door het gebrek aan predikanten in eigen kring werden dan ook in de gemeenten veel preken van 'oude schrijvers' gelezen - in niet alle gemeenten echter in dezelfde mate. In het grote aanbod uit de 17e en 18e eeuw werd dan vaak geschift, zodat bij voorkeur de 'zwaardere' preken gelezen werden - van Comrie of Justus Vermeer - of met het gevolg dat minder bekende 17e en 18e eeuwers aan bod kwamen. De Reformatie, andere Nadere Reformatoren en sommige Schotse theologen werden daartegenover geoordeeld niet bevindelijk genoeg of theologisch niet op maat te zijn. Verwantschap buiten eigen kring zocht men bij de 'Gospel Standard Baptists' in Engeland.⁹⁶

Waardering voor de strakste uitverkiezingstheologie en voor de beschrijving van de bevinding van de wedergeboorte stonden in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland in een zeer bepaalde relatie met elkaar. Beide zijn complementen van een en de zelfde zware geloofsbeleving, en dus op elkaar toegesneden, maar niet altijd hoeven beide even sterk beklemtoond te worden. De academicus Steenblok, leider van het kerkverband tot in de jaren zestig, beklemtoonde het eerste element en verloor zich vaak in droge leerstellingheid. Zijn opvolger, de jonge predikant F. Mallan, kwam uit het gezelschapsleven en had veel meer contact met en begrip voor de gemeentelieden. Onder zijn leiding verschoof het accent naar de bevindelijkheid als grondslag voor en naar de prekenbundels uit de Nadere Reformatie als geestelijk voedsel voor de gemeenten.

Een zelfde dualiteit kenmerkte de houding in de Gereformeerde Gemeenten in Neder-

land ten opzichte van de vaderlandse kerk. Mallan, die affiniteit had met de Stammianen, wilde niet pretenderen de enige ware kerk te vertegenwoordigen en sprak van de noodzaak tot beleving van de Breuke Sions. Deze intentie bleef echter beperkt: in de praktijk was er weinig zorg om de verdeeldheid der orthodoxie en de 'pluriformiteit der kerk' werd slechts onder zekere voorwaarden erkend.⁹⁷ Waar er voor de 'reactie' in de synodale Gereformeerde Gemeenten van de jaren zeventig waardering bestond, werd na verloop van tijd het allengs groter geworden verschil in levensstijl tussen de twee kerkgenootschappen opgevoerd als factor die tot het houden van afstand zou nopen.⁹⁸

De erfenis van het gezelschapsleven had op de praktijk van het kerkelijk leven eveneens zijn invloed. Zo probeerde Mallan het bestaan van de 'Tale Kanaäns' met haar uitgebreide woordenschat over de bekeringsweg, op de Bijbel te funderen. De bij gebrek aan predikanten alom noodzakelijke leesdiensten verklaarde hij tot de 'levende bediening van het Woord' te behoren, een titel die traditioneel voor de door een predikant gehouden preek gereserveerd was. De praktijk van het tekort aan ouderlingen noodzaakte er in kleine gemeenten zelfs toe dat diakenen als 'hulpouderlingen' gingen functioneren. Het schrijnende predikantentekort verklaarde Mallan een 'oordeel' Gods te zijn waarbij God de voortgang van de prediking echter door het 'op buitengewone wijze' bekwaam maken van enkele eenvoudige mensen tot predikant voorlopig nog garandeerde.⁹⁹

De praktische situatie in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland (met in de jaren vijftig en zestig slechts drie à vijf predikanten) zette de deur open voor grote invloed van individuele personen, ondanks het feit dat het volgen van de kerkorde benadrukt werd - in tegenstelling tot in de Oud-Gereformeerde Gemeenten. Wanneer er strubbeelingen waren, was dat dan ook meestal op persoonlijke meningen terug te voeren. Zo vertrok Steenblok in 1964 naar de Verenigde Staten om in de verbonden gemeenten aldaar iemand op diens verzoek tot predikant te ordenen. Omdat toestemming van het curatorium van de theologische opleiding ontbrak, zag de Synode zich genoodzaakt Steenblok als docent te ontslaan en in zijn plaats Mallan te benoemen. Deze, na Steenbloks overlijden in 1966 de leider van het kerkverband, klaagde over tegenwerking in eigen kring. Sommigen zouden een gestaltelijke prediking wensen, terwijl anderen plaatselijk voor zich een leiderspositie opeisten en men de twijfel aan de bekering van de ander als wapen in de strijd placht te hanteren.¹⁰⁰

Behalve een in 1980 tot uitbarsting komend conflict, dat waarschijnlijk op deze persoonlijke kwesties voortborduurde, waren er geen echte theologische verschillen in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. Waren er al liggingen, dan sprak het volkskarakter een woordje mee. De gemeenteleden in de provincies Utrecht en Gelderland (een niet gering deel van het kerkgenootschap) werden bij voorbeeld door de predikant A. Verhoeks gekarakteriseerd als "veelal lijdelijk" met "een diep zondebesef" en "nogal vasthoudend aan oude gewoonten". De oude neiging om de leer van de wedergeboorte naar aanleiding van de eigen persoonlijke ervaring vorm te geven was nog steeds aanwezig. Zo meende de Zeeuwse ouderling A. Gunter (Sint-Annaland): "Het wezen des geloofs wordt bij de wedergeboorte in het hart gemist. Op de verdere levensweg komt de mens in duisternissen; in banden, in raadsels."¹⁰¹

Was dus de invloed in het kerkverband van 'onderop' vrij groot, van 'bovenaf' werden de gemeenten gevormd door het kerkblad 'De Wachter Sions' dat door Steenblok en Mallan gedomineerd werd. Pas in 1973 zag in het kerkverband een theologisch standaardwerk het licht, Mallans catechismusverklaring 'Het Troostboek voor de christen'. In 1986 volgde nog de uitgave van Steenbloks 'Dogmatiek', een uiterst systematisch, in vraag en antwoord-vorm gegeven geheel. Na de dood van de dogmaticus in 1966 werd zijn omvangrijke bibliotheek met oude schrijvers opengesteld voor de gemeenteleden. Zijn

geschriften worden sindsdien uitgegeven door de 'Gereformeerde Pers, Stichting tot publicatie van geschriften op Gereformeerde grondslag te Gouda.'

Het theologisch werk van Steenblok stond in het kader van rationaliteit en consequentie. Steenblok leerde dat de mens een 'redelijke natuur' heeft en meende dat abstract-filosofisch te moeten onderbouwen. Zijn dogmatiek had scholastieke trekjes, bij voorbeeld als ze de relatie tussen Gods besluit en "de mogelijke dingen, die volstrekt nooit gebeuren zullen" behandelde, of ook de vraag vanwaar de planten op de derde scheppingsdag hun warmte kregen bij het ontbreken van de zon.¹⁰² De strikt logische manier waarop Steenblok zijn consequenties trok kwam behalve in zijn uitverkiezingsleer naar voren in de neiging uit te gaan van een absolute tegenstelling tussen het stoffelijke en het geestelijke. Zo was Christus volgens hem niet in staat geweest tot zondigen omdat dat Zijn "bestendige vereniging met Zijn Godheid" onmogelijk zou maken. Christus had ook geen menselijke persoon, alleen een menselijke natuur, ziel en lichaam. Steenblok betwijfelde ten zeerste dat Jezus broers en zusters gehad zou hebben.¹⁰³

Mallan trok een en ander in zijn theologie meer in het vlak van de concrete situatie, de menselijke bevinding. De consequente tegenstelling tussen geest en stof liet hij bij voorbeeld uitkomen in de stelling dat de zondagsheiliging slechts betrekking heeft op de 'herscheping' en niet op de Schepping. Op zondag moeten de gelovigen dus alleen de wedergeboorte bepeinen en betrachten. Gaf Steenblok zich veel moeite om de vooropstelling van de Wet in de leer van de wedergeboorte te beargumenteren, bij Mallan kwam de ellendekennis van de mens centraal te staan. Duidelijker nog is deze ontwikkeling te zien bij vergelijking van Mallans catechismusverklaring met die van Kersten. Mallan brengt in 'zondag vier' van de Catechismus de rechtvaardigheid Gods in het kader van de wedergeboorte naar voren, waar Kersten de rechtvaardigheid Gods deels ook als op zich zelf staande grootheid behandelde. Zowel in 'zondag vijf' als in 'zondag twaalf' van de Catechismus legt Mallan het accent meer bij de christen en de wedergeboorte dan bij Christus. Bij Kersten was dat minder het geval geweest.¹⁰⁴

De invloed van die geloofsbeleving waarin de verzekerdheid van de persoonlijke wedergeboorte ontbrak kwam niet alleen bij plaatselijke leidersfiguren als ouderling Gunter naar voren. Ook Mallan meende dat 'geestelijke armoede' een kenmerk van het ware geloofsleven is. In navolging van de zwaarste traditie leerde hij ook dat het zich zelf toerekenen van en in de geest weet hebben van de helse straf, bij de wedergeboorte hoort.¹⁰⁵ De beleving van de wedergeboorte in stadia, met aan het eind de vierschaarbeleving (voor de van hun verkiezing verzekerde gelovigen) gaf vorm aan prediking en theologie van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De stellingname van Van der Groe dat met de bewuste rechtvaardigmaking pas sprake was van wedergeboorte werd ontkend. Daarvoor waren de 'overtuigingen en verruiming' in het daaraan voorafgaand stadium te belangrijk.¹⁰⁶

Blijkbaar gaf deze kwestie toch aanleiding tot meningsverschillen. In zijn catechismusverklaring waarschuwde Mallan tegen de visie van Moerkerken (Gereformeerde Gemeenten) op de wedergeboorte "in die zin, dat men zelf of een ander er niets van merkt." Die visie zou in eigen kring 'genoeg' te vinden zijn, en gefundeerd zijn op de beleving van 'allerlei gemoedsaandoeningen' van onbekeerde gemeenteleden. Tegenover deze sterk bevindelijke vleugel, die met Steenblok wat moeite had, ontwikkelde zich in de loop der jaren een andere, meer aan Van der Groe georiënteerde richting waar een meerderheid van de predikanten toe behoorde. Een van hen, de uit een vrije gemeente afkomstige A. van den Berg, werd in 1980 in zijn gemeente Gouda aangevallen op zijn stellingname dat van wedergeboorte pas sprake was bij 'de geloofskennis van Christus'. Om de bevindelijke werkingen vòdr dat moment in te passen voerde hij een onderscheid in tussen de

'levendmaking' en de wedergeboorte.¹⁰⁷

Binnen de Gereformeerde Gemeenten in Nederland meende men echter deze afwijking van de gereformeerde theologie niet te kunnen toelaten. Mede om de bevindelijke oriëntatie van vele gemeenteleden niet te kwetsen, greep de Synode van 1980 in. Een aanvankelijke pacificatie werd door onenigheid binnen de Goudse kerkeraad bemoeilijkt waarop de predikanten Van den Berg, J. de Groot en A. Wink uit het kerkverband traden. De zo ontstane *Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband)* met de gemeenten Gouda, Rijssen (uit de traditie van E. Franssen), Veenendaal, Nieuwerkerk en drie kleinere vertegenwoordigen een deel-traditie die zich het sterkst aan de zwaarste tradities in de Gereformeerde Gemeenten (die van Kersten en Fraanje) spiegelt. Aan het kerkrecht wordt zo strikt mogelijk de hand gehouden, terwijl ook de door Mallan op den duur - onder kerkeraadstoezicht - toegestane jeugdverenigingen afgewezen worden. Het veertiendaags tijdschrift 'Kerkblad' heeft een meditatief karakter.¹⁰⁸

In de jaren voor 1980 had Mallan dus te stellen met twee 'vleugels' in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, terwijl ook de minderheidspositie van het kerkgenootschap binnen bevindelijk gereformeerd Nederland zijn aandacht vroeg. De ook elders gehoorde klacht dat er steeds minder mensen bekeerd werden, ook in eigen kring, ging hier samen met de klacht dat er steeds minder gezelschap gehouden werd en dat het zelfs aan 'zuivere dogmatische kennis' meer en meer ging ontbreken. Mallan gaf aan deze ervaring een specifieke vorm door te stellen dat God Zijn algemene genade aan het 'intrekken' was: "Gods Geest kan met de zonden geen gemeenschap hebben en trekt zich in Zijn bediening terug wanneer aan de zonde ruimte gelaten wordt." Het verlaten van de aloude levensstijl door dezen en genen legde in zijn visie dus een hypotheek op de gemeenten.¹⁰⁹

Vòòr Mallan had Steenblok het geringe aantal ware gelovigen een plaats in zijn dogmatiek gegeven. Onder andere op basis van 1 Korinthe 10:1-10 stelde hij dat het merendeel van de in de zichtbare kerk geboren en verworpen is. De theologie van Steenblok was doordrongen van de ondergeschiktheid van de Schepping aan het heil, de uitverkiezing van de ware gelovigen. Kersten had in zijn visie op de heiliging van de gelovigen hun 'goddelijke afzondering' van de overige aardbewoners opgenomen, Steenblok stelde zelfs dat Gods barmhartigheid alleen maar in werking trad ten dienste van hun wedergeboorte. Het bestaan van de niet-gelovigen, daarin op één lijn gesteld met satan, werd consequent geheel teruggebracht op het nut dat zij de gelovigen kunnen aanbrengen. In de belangrijkste werken van Mallan kwamen deze noties niet expliciet voor. Hij stelde de ware gelovigen echter evengoed vanuit de uitverkiezingsleer centraal: "Omdat God nooit zonder Zijn verkiezing geweest is, moet dat uitverkoren volk er zijn zowel als God er is."¹¹⁰

In Mallans catechismusverklaring ontbrak dan ook de door Kersten gedane verzuchting dat God maar 'meer bidders mocht geven in ons land'. De hoop op verbetering van de situatie in Nederland was blijkbaar opgegeven. "Wij zien de noodzaak er steeds meer van in" aldus de leider van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland in 1974 "ons isolement te bewaren en ons daarin op te sluiten." Zo werd voor de leden van het kerkverband 'De Wachter Sions' het voertuig voor de nieuwsvoorziening en werd sinds 1953 aan het oprichten van eigen scholen gewerkt. De kleine omvang en de sociale samenstelling van het kerkgenootschap betekenden echter een rem op de vorming van een echte zuil. "Het ziet er steeds meer naar uit dat we voor veel zaken op onszelf worden teruggeworpen" aldus W. Verboom in 1988. "Wat nut heeft het in leven roepen van eigen organisaties, wanneer er geen kaderpersoneel is?"¹¹¹

In tegenstelling tot de Gereformeerde Gemeenten in Nederland gaven de *Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland* het bestaan van liggingsverschillen binnen het verband

toe. De Oud-Gereformeerde Gemeenten waren immers afkomstig uit de meest uiteenlopende bevindelijk gereformeerde deel-tradities. Dat gold met name voor haar Classis Oost, waarin ongeveer een derde van de gemeenten een zware traditie vertegenwoordigde: groepen uit de Christelijke Gereformeerde Kerken afkomstig, uitgetreden Hervormden en evangelisaties. Daar stonden onder andere vier gemeenten naast uit de traditie van J. van Leeuwen (in Oost-Utrecht). Het merendeel van de Classis West bestond uit Bakkeriaanse en Booniaanse gemeenten (meestal in Zeeland) en lange tijd zelfstandige gezelschappen (meestal in Zuid-Holland). Bakkerianen en bepaalde gezelschappen waren zwaar, Boonianiën en andere gezelschappen juist niet.¹¹² In de beide classes waren Utrecht respectievelijk de Hoekse Waard met IJsselmonde en de benedenloop van de Merwede het kerngebied. In 1962 telde het verband vijftig, in 1966 zestig en in 1987 negenenzestig gemeenten.

Tolerantie maakt deel uit van de identiteit van dit in 1948 definitief gevormde kerkgenootschap. In de jaren zeventig toen er twaalf predikanten waren, waren er in feite ook twaalf 'richtingen', aldus J. van Dam.¹¹³ Toch lagen de liggingen van bepaalde predikanten dichterbij elkaar dan die van sommige anderen. Van de drie invloedrijkste predikanten in de Oud-Gereformeerde Gemeenten in de jaren zestig en zeventig, M.A. Mieras, J. van der Poel en E. du Marchie van Voorthuysen, vertegenwoordigde echter alleen de laatste een duidelijk onderscheiden ligging.

De prediking van Van der Poel, lange tijd predikant te Ede, was erg geliefd. Zij was boeiend, klemmend en doorspekt met soms eigenaardige uitdrukkingen en vergelijkingen. Naast een algemeen aanbod van genade en de aansporing tot een verzekerd geloof te komen stond in de prediking van Van der Poel, en in die van Mieras, J.W. Slager, J. Schinkelshoek, B. Toes, en anderen, een beschrijving van de bekeringsweg waarbij de wet aan het Evangelie vooraf gaat. In die beperkte zin echter, dat volgens hen in de bekeringsweg een stadium voorkomt waarin de mens zich 'helwaardig keurt' omdat hij of zij meer liefde heeft voor het recht Gods dan voor het eigen heil. Alle hoop op verlossing is dan opgegeven, Christus en het Evangelie zijn nog verborgen. Lijdelijkheid betekende dat niet: dikwijls vindt men in de toespicing van hun preken een aansporing om in dat stadium aanhoudend te bidden om bekering. Bevindelijk leert de mens vervolgens de mogelijkheid tot verzoening door Christus kennen.¹¹⁴

Sommige mensen, aldus de uit Stavenisse afkomstige Slager, zien hun zondeschuld reeds weggenomen in dit 'aanschouwen' van Christus, terwijl de meeste gelovigen een ervaring van toestemmen in het recht Gods meemaken. Slager erkende dus een verschil in de beleving van de wedergeboorte, maar was op zijn beurt zwaarder dan de predikanten H. Wiltink uit Doetinchem en L. Gebraad uit de Hoekse Waard. Gebraad stond er om bekend dat hij de 'bekommerden' uitdrukkelijk tot de gelovigen rekende. In de Hoekse Waard en omgeving was een deel van de Oud-Gereformeerde traditie vanouds nogal 'gunnend' en 'gemoedelijk'. De geloofsbeleving in de aangrenzende streek rondom Kinderdijk kende eveneens de notie dat 'slechts enkelen' de vergeving der zonden bewust beleven. Een vergelijkbare verwoording van de geloofsbeleving was het die in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland in 1980 tot scheuring geleid had. Men sprak immers van mensen met een 'levend gemis' die zich achteraf realiseren dat ze in een eerder stadium het geloof al hadden.¹¹⁵

De ligging van ds Du Marchie van Voorthuysen was aan de laatstgenoemde ligging tegengesteld. Hij huldigde Van der Groe's standpunt dat er vóór de bewuste rechtvaardigmaking geen wedergeboorte kan zijn. Ter verklaring van andersluidende ervaringen greep hij terug op een term uit de Dordtse Leerregels, de 'gemene genade': sommige niet-uitverkorenen zou een 'bovennatuurlijke verlichting' te beurt vallen zodat zij Gods Woord met vreugde ontvangen en er meer in 'opwassen' dan de ware gelovigen. Ook ds

C. Smits, evenals Du Marchie uit de Christelijke Gereformeerde Kerken afkomstig, was hierin duidelijk. De geheel op de ervaring van het 'onverzekerd geloven' gebaseerde theologie van Moerkerken uit de Gereformeerde Gemeenten noemde Smits een 'onschriftuurlijke dwaling'.¹¹⁶

Du Marchie vond evenals Van der Poel dat 'omhelzen van het verdoemend recht' een voorwaarde voor de wedergeboorte is, zijn prediking kende ook de aansporing tot bekering. In het algemeen - de fundering van de algemene genade uitgezonderd - stelde hij zich op achter de theologie van Steenblok en Mallan. Zijn voorkeur voor de 'oude schrijvers', met name Van der Groe, maakte echter dat hij iemand als Dorsman te zwaar vond. Christus' "gewilligheid om arme zielen te nodigen" moest toch meer uitkomen dan ze in diens prediking deed.¹¹⁷

Met de verschillende liggingen in de Oud-Gereformeerde Gemeenten correspondeerden ook verschillende voorkeuren voor oude schrijvers. Prefereerde Du Marchie 'de eenvoudigheid van een Van der Groe', voor Van der Poel ging er - naast de Bijbel - niets boven de lectuur van de Engelse puritein J. Bunyan, met Kohlbrügge en Calvijn op de tweede en Luther op de derde plaats. Leden van de Booniaanse kerngemeente Sint-Philipsland lazen thuis Smytegeit, Kohlbrügge, Bakker en de Engelsman Spurgeon; te Den Helder was Smytegelt populair. Evenals in de Zeeuwse Gereformeerde Gemeenten werd de jeugd te Sint-Philipsland onderwezen uit boekjes van Ledeboer en Hellenbroek. De Alblasserdamse Oud-Gereformeerde Gemeente had een eigen catechisatieboekje, terwijl veel gemeenten in die streek preken lazen van de eenvoudige oefenaar W. van Leeuwen uit de jaren twintig en dertig.¹¹⁸

Geheel naar Ledeboeriaanse en gezelschaps-traditie stonden in de Oud-Gereformeerde Gemeenten de personen van de voorgangers centraal. Met name predikanten, maar ook plaatselijke leiders zoals gezaghebbende ouderlingen hadden veel invloed. Deze 'samenbindende kracht' stond tegenover een zekere 'organisatorische zwakheid' waarvan men zich welbewust was. Een sterke hang naar het verleden, de tijd van grote voorgangers en van een groter aantal bekeerden of 'diep ingeleiden' in de bekeringsweg werd uitgedrukt in termen als 'Gods oude volk' of 'de oude profeet'.¹¹⁹ Met name in het Merwede-gebied met zijn gezelschapstraditie maakt de herinnering aan 'het echte volk' of 'de ware godgeleerden' van voorheen deel uit van de Oud-Gereformeerde cultuur. In 1990 kwam de belangrijkste verwoorder van die herinneringscultuur, J. van Dam, zelfs tot een eigen formulering om die geestelijke leiders aan te duiden die het niet tot predikant gebracht hadden. Waren er niet in alle eeuwen van de kerkgeschiedenis 'zieners' geweest, mensen met een 'profetische opdracht' en met bijzonder licht bedeed? In de afgelopen honderd jaar waren volgens Van Dam de oefenaars en gezelschapsleiders W. Floor, K. Vrolijk, M. van den Hoven, P. Klein en L. Potappel als zulke profeten aan te merken.¹²⁰

De grote rol van personen, de historische verwantschap met andere tradities en de tolerante instelling met haar geringe behoefte aan identiteit leidden er ook toe dat Oud-Gereformeerden soms in groten getale kerkdiensten van andere kerkgenootschappen bezochten, met name in Zuid-Holland. Oud-Gereformeerde predikanten onderhielden vriendschapsbanden met collega's uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Gereformeerde Gemeenten. Binnen het kerkverband wekte de voorkeur voor personen ook wel irritatie: "Bij bepaalde domeines waren er soms wel driemaal meer hoorders dan bij anderen," aldus Van Dam.¹²¹

De gedecentraliseerde structuur van het kerkverband bleek verder uit het feit dat toestemming om te preken aan een voorganger verleend werd na een gesprek met een 'commissie van onderzoek' uit de eigen classis, dus niet door een landelijk orgaan. Het al dan niet aanvaarden van kerkelijk verenigingsleven was een strikt plaatselijke kwestie. Kwam

het tot ontwikkeling - tot nog toe is dat weinig het geval - dan stond daar geen overkoepelend landelijk orgaan tegenover. Was 'het oude volk' niet tegen jongelingsverenigingen geweest? Uit gebrek aan behoefte en uit vrees voor er door veroorzaakte onenigheid was er lange tijd ook geen kerkblad in de Oud-Gereformeerde Gemeenten. Enkelen, zoals Du Marchie, lazen Mallans 'De Wachter Sions'. Op den duur verschenen hier en daar plaatselijke kerkbladen, zoals in 1974 te Kinderdijk, waar na het overlijden van ds Toes een sterke behoefte aan 'meer binding en gemeenschap' onder de gemeenteleden naar voren kwam. Vanaf 1977 verschijnt ook het landelijke 'Kerkblad der Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland'. In 1975 startte een eenvoudige predikantenopleiding, in 1979 werd een kerkelijk bureau ingesteld.¹²²

Was er dus een voorzichtige tendens tot het aanvaarden van de hoedanigheden van een georganiseerd kerkgenootschap wat betreft verenigingsleven en onderling contact, ook het traditionele geestelijke gezag verloor terrein. Het gezag dat Du Marchie en Mieras afdwongen was al geringer dan dat van Boone, en na het overlijden van Van der Poel en Toes meldde zich nog geen predikant die hun charisma kon evenaren. Parallel aan de klacht van het afnemend aantal ware gelovigen verschoof ook in de gemeenten de grondslag onder het er uitgeoefende gezag van geestelijk charisma naar het ambt van ouderling of diaken. Dat dit proces zijn weerslag had op het plaatselijk kerkelijk leven wordt duidelijk aan het geval Sint-Philipsland. Het gezag van Boone, die steeds gehandeld had op grond van zijn persoonlijk oordeel en bijgestaan door 'eenvoudige' mensen met geestelijk gezag, werd na 1947 vervangen door de formele zeggenschap van de kerkeraad. Op zoek naar strakkere organiserende structuren probeerde een deel van de kerkeraad eerst - tevergeefs - tot aansluiting bij de Gereformeerde Gemeenten te komen. Daarna werd er met voorbijgaan van een verzoek tot samenwerking vanuit de Hervormde gemeente een christelijke school gesticht vanuit de Oud-Gereformeerde en Gereformeerde Gemeente. De band met de andere leden van de plaatselijke gemeenschap, door Boone's ideologie van de Breuke Sions steeds gehandhaafd, kwam zo onder spanning te staan. Het zelfde gebeurde in de oprichting van een plaatselijke SGP-afdeling die de tot dusver bestaande Christelijke Arbeiderspartij (met leden uit alle kerken) begon te ondermijnen. Duidelijke pressie door de kerkeraad, het doen verkiezen van medestanders en agitatie door de respectievelijke predikanten bij de schoolstichting en bij raadsverkiezingen zorgden voor kritiek van gemeenteleden die daarbij teruggrepen op de situatie in de tijd van Boone.¹²³

Hadden de Boonians al in de jaren twintig de Staatkundig Gereformeerde Partij als middel om in de landspolitiek invloed uit te oefenen erkend, andere elementen in de Oud-Gereformeerde Gemeenten handhaafden nog lang na 1945 een a-politiek standpunt. Zo vond Van der Poel dat 'de ondergrond van de stembus de revolutie is'. "De regering moet regeren bij de gratie Gods en niet bij gratie van het volk." Oefenaar Potappel uit Stavenisse greep terug op de traditie van het beleven van de Breuke Sions: "Er is één partij en dat is de partij van Koning Jezus en als je het met Hem houden mag (...) heb je geen behoefte om te stemmen." Evenals de Stammianen hield hij vol dat de scheiding van kerk en staat in 1795 het begin van de 'afval' was. De gelovigen zouden eerst 'in rouw moeten komen' voordat bekering van de overige Nederlanders kon volgen. De relatie met land en volk was in de ideologie van een steeds slinkend deel der Oud-Gereformeerden zuiver en alleen een relatie op geestelijk vlak.¹²⁴

Minder dan bij de Oud-Gereformeerden, aldus Dankers in 1981, was deze 'slijtage' opgetreden bij de *Stammianen*, die ook minder van de Hervormde Kerk vervreemd waren. Het staan in de traditie van de 'Breuke Sions' veronderstelde echter een zeer bepaalde relatie met de Hervormde Kerk. In 1990 bleek op dit punt tussen de twee belangrijkste

Stammiaanse gemeenten verschil van opvatting te zijn ontstaan. Te Capelle aan den IJssel hield de op dat moment enig overgebleven predikant, M. van Roon, vast aan het oude standpunt van de 'breukbeleving': schuldbesef en van God gegeven herstel van de vaderlandse kerk waren volgens hem af te wachten. Te Hendrik-Ido-Ambacht had men predikanten van 'Het Gekrookte Riet' en andere Hervormden leren kennen en herkennen als 'schriftuurlijk-bevindelijk'. Zulke predikanten gingen er dan ook voor in de weekdiensten.¹²⁵

Dat deze situatie niet tot overleg noopte was geheel conform de losse organisatiestructuur van de Stammiaanse gemeenten, die immers slechts op grond van een zelfde ideologie bijeen horen. De onderlinge band tussen de gemeenten bleek wel steeds wanneer de predikant van de ene gemeenschap in een andere samenkomst een nieuwe predikant inzegende. De predikant, en in mindere mate de kerkeraden, vormden de spil van het kerkelijk leven. Daardoor, en doordat gemeenten als die te Capelle vrij groot waren (1700 mensen in 1990) was het kerkelijk leven echter gering. Terugverwijzend naar Reformatie, Nadere Reformatie en de 19e eeuw, wees men het verenigingsleven pertinent af. De behoefte aan (geestelijk) contact werd in die perioden immers door 'huisgodsdiensten' en gezelschapsleven vervuld.¹²⁶

De Stammiaanse predikanten van het midden van de 20e eeuw drongen in hun preken sterk aan op gebed om bekering. Bekering eist volgens hen echter een toestemmen in de eigen doem- en helwaardigheid. De toeleidende wegen tot de bekering kunnen verschillend zijn: bij de één overheerst daarin de wet, bij de ander het Evangelie. In de rechtvaardigmaking zelf worden trappen erkend. Tegenover de voorwaarde van het zich schuldig vinden voor het goddelijk recht stond de verzekering dat de luisteraar die aanhoudt met bidden, zeker het geloof geschonken zal worden. Deze schenking, en ook noties als uitverkiezing en aanbod van genade werden in deze prediking heel direkt gekoppeld aan de persoon van Christus.¹²⁷

De prediking van de Stammianen herinnert dus aan de preektrant van Hennephof, Kersten en Van der Poel. Een vrij groot accent ligt op de heiligmaking, het christelijk leven, waarin ootmoed en lijdzaamheid trefwoorden zijn. Wie bekeerd is hoort in zelfverloochening en wereldverloochening zijn weg te gaan, gesmaad door de mensen maar vrolijk in Christus. Helaas, zo meldde de predikant van Capelle aan den IJssel in de jaren zeventig, kwamen er 'zo weinig' bekeringen meer voor. In Hendrik-Ido-Ambacht waren op dat moment "geen jongeren meer aan te wijzen, waarvan men mag geloven, dat zij de Heere zoeken."¹²⁸ Aan dit 'zoeken' werd waarschijnlijk een verwachtingspatroon gekoppeld inhoudende een strikt navolgen van de overgeleverde levensstijl. Dat de omringende samenleving invloed uitoefende op de Stammianen met hun strikte levensstijl was niet verwonderlijk. Geen enkele bevindelijk gereformeerde groepering bleef ongeschonden in de naoorlogse periode met haar toenemende welvaart en snelle veranderingen.¹²⁹

De beide Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Oud-Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Stammianen vormen tezamen zo'n achtste deel van de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep.¹³⁰ Zijn ze qua ligging over het algemeen zwaar, hun patroon van kerk-zijn en hun kerkbegrip loopt nogal uiteen. De Gereformeerde Gemeenten in Nederland, het product van dogmatische radicalisering, kenmerken zich door éénvormigheid, stabiliteit en de neiging om de eigen identiteit te verdedigen. Steenbloks neiging tot rationalisering kreeg er na 1953, behalve in zijn eigen werken, geen vervolg; het conflict in 1980 over de geloofs zekerheid is te beschouwen als een liggingsconflict van de oude stempel. Sterker dan Kersten, en in aansluiting op zijn ontwikkeling vanaf 1940, neigden de leiders van het kerkverband er toe het appèl aan de samenleving op te geven

en zich op te sluiten in isolement. Dit moest hen op den duur in botsing brengen met andere tendenzen in de Staatkundig Gereformeerde Partij.

De Oud-Gereformeerden, met hun afkeer van dogmatiseren, naast zware ook minder zware componenten en enige restanten van de Breuke Sions-gedachte, bewegen zich steeds met een zeker gemak tussen de andere kerkverbanden. Met elk van hen hebben zij immers bepaalde dingen gemeen. Door de decentrale structuur van hun kerkverband zijn de Oud-Gereformeerden eerder individualistisch ingesteld dan gewend aan het compromis dat bij centraler bestuur noodzakelijk is. Toen na 1945 steeds meer Oud-Gereformeerden hun apolitieke houding lieten varen, versterkten de antiïthetisch ingestelden onder hen de behoudende flank in de SGP.

4.5 *Bevindelijken en de samenleving: emancipatie, assimilatie en eindtijdverwachting*

Niet alleen het platteland, woonplaats bij uitstek van de bevindelijk gereformeerden¹³¹, heel Nederland veranderde snel na 1945. Met name vanaf 1965 vond er, volgens sommigen althans, een 'culturele revolutie' plaats. Men spreekt ook wel van 'culturele eenwording' en benadrukt dan de rol van "de verschuiving van godsdienstige verschillen uit de openbare sfeer naar de privé-sfeer". Op dat laatste punt bood de bevindelijk gereformeerde traditie waarschijnlijk goed weerstand aan verandering. Men handhaafde immers de norm dat de godsdienst in de openbare sfeer thuishoort. Andere factoren werkten op de bevindelijken echter even sterk in als op andere Nederlanders: de 'ongekend snelle' stijging van de koopkracht na 1965, de mede daardoor aanzienlijk vergrote ruimtelijke mobiliteit, de versnelde stijging van het opleidingsniveau. Door de grotere welvaart kreeg men meer vrije tijd, en een groter deel van het inkomen kon besteed worden aan andere zaken dan de eerste levensbehoeften. Hierdoor, en door het hogere onderwijsniveau neigden de scheidslijnen tussen de groep en de omringende maatschappij te vervagen.¹³²

De mate van 'culturele assimilatie' moet natuurlijk afgemeten worden aan de uitgangspositie: het geheel van normen waaraan de bevindelijk gereformeerde in de eerste helft van de 20e eeuw verwacht werd te voldoen. Het zal bekend zijn dat juist op dit terrein heel veel variatie bestond en bestaat. Dit verschil werd ook wel door kerkleiders onderkend en in zekere zin erkend. De aanpassing aan de wereld bij het beoefenen van het 'vreemdelingschap' kent 'nuances op het persoonlijk vlak' aldus K. de Gier uit de Gereformeerde Gemeenten.¹³³ Aan één categorie normen wordt assimilatie echter duidelijk zichtbaar. Wanneer in een kerkverband bepaalde normen door tuchtmaatregelen gesanctioneerd worden, betekent overschrijding van die norm door leden een breuk met het kerkverband. Men gaat dan over naar een ander verband, waarbij de kans groot is dat men buiten de bevindelijk gereformeerde cultuur treedt.

Op het gebied van de normen hadden niet alle kerkgenootschappen een zelfde beleid in de naoorlogse periode. Een strakke norm hanteerden de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, die in 1958 het bezit van een televisie ten strengste verboden en het bezit van een radio afwezen. Vrouwen was het verboden een broek te dragen, bij de huwelijks-sluiting dienden zij donker gekleed te zijn. In de Gereformeerde Gemeenten werd alleen het bezit van een televisie expliciet verboden, in 1959. In de loop van de jaren zestig besloot de Synode van de Oud-Gereformeerde Gemeenten kanselboodschappen over zowel radio- als televisie-bezit (verboden) uit te vaardigen. Niet in elke gemeente werden zij echter voorgelezen. De ene predikant vond het niet nodig, maar was wel bereid tot het toepassen van sancties, de ander wenste de vrede te bewaren met zijn gemeenteleden die reeds televisie hadden. Noch bij de Hervormde bevindelijken, noch bij de Christelijke Gereformeerden kwamen landelijke verboden voor. De Stammianen daarentegen hanteerden de strakste norm: bij hen ging de kerkelijke tucht van de plaatselijke gemeente over de

levensstijl in het algemeen, dus ook over normen die in de andere zware kerken slechts tot de gewoonten behoorden.¹³⁴

Niet alleen enkele Oud-Gereformeerden, ook sommige leden van de Gereformeerde Gemeenten hadden in de jaren zestig reeds een televisie-toestel. Meestal volgde een procedure die op verwijdering uit het kerkverband uitliep. Aan het eind van de jaren tachtig was dat niet steeds meer het geval. Ook in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland verschenen rond dat tijdstip TV-bezitters. Zij werden wel geschorst uit hun gemeente. Waarschijnlijk verliepen deze inbreuken op het gestelde normenpatroon met een zekere geografische spreiding: de bekende gevallen hebben alle betrekking op Zeeland en Zuid-Holland.¹³⁵ Vaak ook voorkwamen (aspirant-)televisie-bezitters moeilijkheden door uit eigener beweging naar de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Bond of de onkerkelijkheid over te stappen.

Hoezeer de expliciete kerkelijke verboden primair zijn in het afweren van culturele verschuivingen blijkt wel uit het feit dat in zware gemeenten van de Gereformeerde Bond op de Veluwe de televisie vrij algemeen geaccepteerd is: de Bond sprak er zich nooit tegen uit. Zelfs in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland doet men volop mee in het moderne consumptie- en welvaartspatroon voor zover daar geen sancties op staan. Bezoek aan zwembaden, bezit van foto- en dia-apparatuur of van een modern ingerichte woning is daar niet ongewoon - met name in grotere gemeenten. Algemeen is in de zwaarste gemeenschappen de grote luxe auto geaccepteerd en in gebruik. Over deze afwijkingen van de traditionele eenvoudige levensstijl klagen de leiders (en anderen) in deze kerkverbanden al sinds de jaren zestig.¹³⁶ Diverse andere aanpassingen aan het moderne levenspatroon deden sluipend hun intrede, al dan niet bekritiseerd door de kerkelijke leiders: LP's, popmuziek, vakantie-reizen, wedstrijd-sport, geboortebeperving, verzekering.¹³⁷

Naast dit aanpassingsproces trok de onderlinge verhouding van geloofsbeleving, arbeidsmoraal en de eventuele *emancipatie* van de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep steeds de aandacht. De antropoloog J. Tennekes stelde bij voorbeeld dat arbeidsmoraal en bevindelijke geloofsbeleving twee losstaande grootheden zijn. J. Peters en G. Dekker, en vóór hen L. Dooge, veronderstelden daarentegen dat de aandacht voor de wedergeboorte en het naspeuren van de tekenen daarvan de arbeidsmoraal negatief zou beïnvloeden. Dooge miskende echter de lage positie van de meeste bevindelijk gereformeerden in de eerste helft van de 20e eeuw qua welstands- en vermogenspositie, beroepsprestige en onderwijsniveau. Wanneer zij in 1960 op deze punten relatief 'laag' scoorden, dan kwam dat vooral door hun uitgangspositie.¹³⁸ C.S.L. Janse toetste deze variabelen op verschillende tijdstippen en kwam tot een andere conclusie. De inkomenspositie en het beroepsprestige van de bevindelijk gereformeerden hebben zich tussen het midden van de eeuw en 1980 enigszins gunstig ontwikkeld, hun onderwijsniveau gunstig. Deze emancipatie op economisch vlak valt misschien te verklaren door het grote verantwoordelijkheidsgevoel in deze kring, eventueel in combinatie met de afkomst uit agrarische milieus (lange werktijden en relatieve zelfstandigheid) en de bloei van de economie in het algemeen in deze periode. Volgens gegevens uit 1981 was het zelfs zo dat de zwaarsten qua geloofsbeleving ten opzichte van carrière maken de meest positieve houding aannamen.¹³⁹

Deelden de bevindelijk gereformeerden dus in de toegenomen welvaart, en was er uit dien hoofde dus kans op vertrek van personen uit de groep, ook de geloofsbeleving was hiervoor van betekenis. De zwaarste geloofsbeleving van een lijdelijk afwachten of men eens aan bevindelijke werkingen de eigen uitverkiezing mag ervaren leidt, aldus Van Ruler, 'vaak' tot een wanhoop die iemand naar de buitenkerkelijkheid kan voeren. De in de jaren zestig en zeventig voorkomende overstap uit de Christelijke Gereformeerde Kerken of

Gereformeerde Gemeenten naar de Pinksterbeweging werd, aldus H. Rijksen, vaak beleefd als 'vanuit de gebondenheid in de vrijheid' treden. Verder zouden randleden uit afkeer van de in bevindelijke kring hoog gewaardeerde uiterlijke groepskenmerken des te eerder tot afscheid nemen verleid worden. In die zin bevorderde de negatieve ontwikkeling van het prestige van de bevindelijken door met name de polio-epidemieën in de jaren zestig en zeventig, de afkalving. Een te strenge opvoeding tenslotte, zo erkende men in zware kring, kan bij het verlaten van de beschermde omgeving van het ouderlijk huis er toe leiden dat men 'volledig uit de band springt'.¹⁴⁰

Individueen die bij het bereiken van de volwassenheid zich van de bevindelijke gereformeerde kerken afwendden vond men volgens Janse "in vrijwel elke familie". Uit volkstellingengegevens concludeerde hij dat het aandeel van personen ouder dan 25 (1947 en 1960) of 20 (1971) jaar in de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep 'sterk daalde', het duidelijkst bij de Oud-Gereformeerden. In de wellicht traditionele afval bij het bereiken van de volwassen leeftijd hadden de jaren zestig dus een versnelling betekend. Voor de personen in kwestie betekende hun vertrek hetzij onkerkelijkheid, hetzij overgang naar een protestants kerkgenootschap zonder uitgesproken bevindelijke kenmerken. Van de leden en doopleden uit de Gereformeerde Gemeenten werd in de periode 1965-1983 bij voorbeeld jaarlijks 0,30 % onkerkelijk. De overgangen naar (bevindelijke en niet-bevindelijke) andere kerken bedroegen in die periode 1,08 % per jaar, de binnenkomers uit die kerken maakten jaarlijks zo'n 0,89 % van het totaal uit.¹⁴¹

De overgangen tussen de kerken onderling waren in het algemeen dus omvangrijker dan die naar de onkerkelijkheid. De ontwikkelingen in de liggingsverschillen die we hiervoor bestudeerd hebben, laten zich er bovendien in terugvinden. Ook binnen kerkgenootschappen waren er verschuivingen. Zo is voor Zeeland in de periode 1947-1960 aan te tonen dat de kleinere gemeenschappen Oud-Gereformeerden nog kleiner werden, terwijl de grotere groeiden. De zelfde tendens vertoonden de Gereformeerde Gemeenten in die provincie in lichtere mate, waarbij met name vestiging in de steden en hun directe omgeving een rol speelde. De aantrekkingskracht van predikanten speelde - althans in de periode tot 1971 - in de Gereformeerde Gemeenten een cruciale rol. Vacante gemeenten namen vaak in omvang af, gemeenten met een predikant maar zelden.

Degenen die een 'lichtere' prediking zochten waren waarschijnlijk met name te vinden onder de leden van de Oud-Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, die tussen 1965 en 1983 in forse aantallen aan de Gereformeerde Gemeenten verloren. Bij de Oud-Gereformeerden - met een verliessaldo dat meer dan het dubbele bedroeg dan bij de Gereformeerde Gemeenten in Nederland - speelde waarschijnlijk ook de toekomstverwachting ten aanzien van de prediking en de pastorale zorg een rol. De helft van het verlies aan de Gereformeerde Gemeenten viel in de periode 1980-1983, toen in korte tijd zes van de veertien Oud-Gereformeerde predikanten overleden. Door de verstevigde positie van de zwaardere liggingen in de Gereformeerde Gemeenten was overgang uit uitsluitend praktische overwegingen voor Oud-Gereformeerden ook minder bezwaarlijk geworden.¹⁴²

Iets eerder, aan het eind van de jaren zeventig, werd de ledenwinst van de Gereformeerde Gemeenten uit de Christelijke Gereformeerde Kerken (een weerslag van de moeilijke positie van de bevindelijken in dat kerkverband tot dat moment) omgezet in verlies. Waarschijnlijk begon met het doorzetten van de 'reactie' in de Gereformeerde Gemeenten een uittocht van degenen die aan een lichtere prediking de voorkeur gaven. Veel duidelijker bleek die voorkeur uit het hoge aantal overgangen naar de Hervormde Kerk vanuit de Gereformeerde Gemeenten, een proces dat in 1970 versneld bleek te zijn, en in 1975 nog eens sterkere impulsen gekregen had. Een aantal van deze overgangen vloeiden waarschijnlijk

echter voort uit het verruilen van een langdurig vacante Gereformeerde Gemeente voor een Bondsgemeente ter plaatse, met een eigen predikant.¹⁴³

De druk tot culturele assimilatie waaraan de bevindelijk gereformeerden mede door hun relatieve economische emancipatie steeds meer werden blootgesteld, leidde dus tot het kleiner worden van de groep, althans tot het verdwijnen van een deel van de aanwas er van. De belangrijkste ideologische reactie op deze druk was de verdere uitbouw van de 'reformatorische' zuil in de jaren na 1970 (zie 4.5) en de daarmee samenhangende nadruk op de eigen, reformatorische 'identiteit'. Minder opvallend was de ontwikkeling van een specifieke *eindtijdverwachting* bij een aantal predikanten. De meesten van degenen die op deze manier de benarde positie van de bevindelijke minderheid trachtten te verwerken behoorden niet tot de groep die zich geheel aan de nieuwe zuil vastklampte, en hadden al even weinig banden met de Staatkundig Gereformeerde Partij.

De verwachting van een snel naderend einde van de wereldgeschiedenis betekende uiteraard een verlichting van de benarde positie der bevindelijken. Tegelijk betekende de vorm die deze verwachting aannam een keuze tussen de verschillende interpretaties van Openbaringen 20 die van oudsher in de christelijke kerk bestaan hadden. De daar genoemde duizendjarige heerschappij van Christus was door de Rooms-Katholieke kerk, door Luther, Calvijn en de meeste gereformeerde en neo-gereformeerde theologen (zoals Kuyper) uitgelegd als de bloeiperiode van de kerk, het heden dus. Anderen die er minder toe neigden om de kerk in hun tijd zo bloeiend te vinden, gaven er de voorkeur aan deze bloeiperiode in de toekomst te situeren. De 'korte tijd' van handelingsvrijheid van satan, volgens Openbaringen 20 volgend op het duizendjarig rijk, plaatsten beide visies over het algemeen in de toekomst.

Niet alleen Kuyper, ook de Christelijke Gereformeerde voormannen uit de 19e eeuw veroordeelden de leer van het toekomstig duizendjarig 'vrederijk'. In de jaren 1930 was het strikte standpunt van de Christelijke Gereformeerde Synode voor een aanhanger van dat standpunt, ds A.M. Berkhoff, reden om dat kerkverband te verlaten. Kersten liet beide visies naast elkaar staan, zonder voor een van beide te kiezen. Enerzijds beïnvloed door Kuyper, wist Kersten zich ook erfgenaam van de Nadere Reformatie die in het algemeen aan de uitleg van een toekomstig vrede-rijk de voorkeur gaf. Vooraanstaande predikanten van de Gereformeerde Gemeenten in later tijd als H. Rijkse, A. Vergunst en C. Hegeman opteerden echter voor afwijzing daar van. Eerder had de in vrije gemeenten invloedrijke P. van der Heijden dat ook gedaan, terwijl E. Fransen uit de Kruisgemeenten juist aan een toekomstig duizendjarig rijk geloofde.¹⁴⁴

Het idee dat het duizendjarig rijk, dan wel het eindoordeel over de wereld en de daar aan voorafgaande ontbinding van satan, nabij zou zijn leefde niet sterk onder de bevindelijk gereformeerden van de 19e en de eerste helft van de 20e eeuw. Kersten verbond met de verdrukking van de ware gelovigen eerder de concrete oordelen Gods in de 'gewone' geschiedenis, en hanteerde dus de leer van de Voorzienigheid.¹⁴⁵ Een verbinding van een dergelijk gedachtenpatroon met een positieve toekomstverwachting was te vinden bij de Stammiense predikant H. Hofman. Het in zijn tijd naar de periferie van de bevindelijk gereformeerde wereld geschoven verlangen naar herstel van de 'Breuke Sions' was de achtergrond van waaruit hij een oordeel Gods over Nederland verwachtte. Dat oordeel zou door het opbloeien van een geheel christelijke samenleving gevolgd worden. De zelfde positieve toekomstverwachting was in de 19e en 20e eeuw wijder verbreid. Af en toe dook zij op in uitingen van eenvoudige bevindelijke gemeenteleden, waarschijnlijk een overblijfsel van prediking of lectuur uit de tijd van de Nadere Reformatie.¹⁴⁶

Een rechtstreeks op Openbaringen 20 gebaseerde verwachting van het duizendjarig rijk

in de onmiddellijke toekomst (chiliasme) huldigde G. Taverne van de Presbyteriaal Hervormde Kerkgemeenschap. Taverne baseerde zich voor die visie op een berekening die hij ten dele ontleende aan een vertegenwoordiger van het Schotse Puritanisme. Zijn nadruk op de 'val van Rome', vòòr de komst van het vrederijk, in zijn voorspellingen was eveneens aan de angelsaksische theologie ontleend. Taverne beschouwde de Roomse wereldkerk als één van de 'beesten' waarvan in Openbaringen gezegd wordt dat zij in de eindtijd vòòr het vrederijk de wereld zullen beheersen.¹⁴⁷

Taverne behoorde dus tot die bevindelijke gereformeerden die niet zozeer de eigen positie aan de rand van de samenleving tot grond van hun toekomstverwachting maakten, maar de wereldgeschiedenis daar in betrokken. Zo interpreteerde P. Overduin van de Gereformeerde Gemeente in Hersteld Verband de beesten uit Openbaringen als de wereldmachten van het kapitaal en 'de revolutie'. In de jaren vijftig vol Koude Oorlog leken zij een definitieve strijd om de wereldheerschappij te voeren. Na de overwinning van de revolutie zou ook de Roomse wereldkerk - immers steeds geliëerd aan het kapitaal - het onderspit delven. De aan het vrederijk voorafgaande ontbinding van satan zou op dat moment aanbreken, zich uitend in een onderdrukking van de kerk. Niet lang daarna zou het vrederijk aanbreken, waarin Israël, Gods volk uit het Oude Testament, bekeerd zou worden tot het christendom.¹⁴⁸

Deze, niet alleen op Openbaringen, maar ook op een aantal Oud-Testamentische profetieën gebaseerde visie op de speciale rol van Israël - Ezechiël 28 spreekt van een door God bewerkstelligde terugkeer van de joden naar Israël na hun verspreiding - ontving in grote delen van het protestantisme impulsen na de stichting van de staat Israël in 1948. De Koude Oorlog, de snelle ontwikkeling van de techniek en een algemeen cultuurpessimisme droegen daar overigens ook toe bij. Binnen de Hervormde Kerk leidde een en ander bij voorbeeld tot verlevendiging van de leer van het duizendjarig rijk. Deels hierdoor beïnvloed, deels door het Noord-Amerikaanse fundamentalisme dat vrijwel geheel radicale chiliasische ideeën had, maar ook rechtstreeks onder invloed van de stichting van Israël, nam een deel van de Gereformeerde Bond vanaf 1970 de gedachte aan een toekomstig vrederijk over. Voornamelijk predikanten uit de aan de Nadere Reformatie georiënteerde hoofdstroom leerden dat de belangrijkste periode van heerschappij van het christendom nog aanstaande is. Degenen die zich theologisch aan Calvijn oriënteerden wezen deze zich snel verbredende visie af.¹⁴⁹

De zelfde visie deelde ook B. Jongejan van de Oud-Gereformeerde Kerk te Dordrecht: "De vraag naar de toekomst van de gemeente des Heeren kan niet worden losgemaakt van Israël." Hij voorzag een gezegende tijd voor het christendom, voorafgegaan door een periode van verdrukking, maar toch reeds 'aanstaande' (in 1975). Jongejan verwachtte met name de bekering van mensen in Azië en Afrika. De Oud-Gereformeerde J. van Dam deelde een zelfde positieve verwachting, maar benadrukte de 'zware oordelen' voordien.¹⁵⁰

In de zwaarste hoek van de bevindelijk gereformeerde wereld - waar noch Overduin, Taverne of Jongejan toe behoorden - was men over het algemeen de (klassieke) mening toegedaan dat met het duizendjarig rijk symbolisch de periode na Christus' hemelvaart bedoeld wordt. In de toekomst verwachtte men nog slechts het eindoordeel als eind van de menselijke geschiedenis, eventueel voorafgegaan door een tijd van teugelloze heerschappij van satan. Juist de zwaarste groepen voelden zich geïsoleerd en neigden er toe de tijd van satans ontbinding aanstaande te zien. Meer nog dan J. van Dam was M. van Roon, predikant in de Stammaanse gemeenten na 1974, een tussenfiguur. Hij erkende dat er voor Israël en de joden in de toekomst nog beloften vervuld zullen worden, zonder overigens Openbaringen te noemen, en meende dat na een tijd van verdrukking de gelovigen in Nederland nog een eenheid zullen vormen. In Van Roons standpunt valt de

uitgesprokener visie van zijn voorganger H. Hofman (zie boven) gemakkelijk te herkennen.¹⁵¹

Ook de Oud-Gereformeerde L. Gebraad verwachtte nog 'een bekering' in het laatste tijdperk van de geschiedenis. Niet temidden van een vreedrijk, maar juist temidden van verdrukking - hij baseerde zich op Daniel 9:25. Waren er volgens Gebraad nog beloften voor Israël, voor Nederland achtte hij (in 1980) herstel van het christendom haast onmogelijk. Een dergelijke inschatting van de situatie in eigen land en daarbuiten leidde andere predikanten in de Oud-Gereformeerde Gemeenten, J.W. Slager en M. Pronk, er toe het eindoordeel in de nabije toekomst te plaatsen. De in Mattheüs 24 genoemde 'pestilentiën' uit de eindtijd meende Pronk bij voorbeeld in de polio-epidemie van 1978 te herkennen. Binnen zijn kerkverband leefde echter ook de meer klassiek-protestantse houding, die speculatie over het eind van de geschiedenis afwijst. Du Marchie vertegenwoordigde deze visie, al was ook deze predikant somber over de omringende samenleving en de koers van de wereldgeschiedenis in verband met de Koude Oorlog. Deze klassieke visie was ook gemeengoed onder de bevindelijke predikanten in het kerkverband waaruit Du Marchie afkomstig was, de Christelijke Gereformeerde Kerken.¹⁵²

De Gereformeerde Gemeenten in Nederland verwachtten eveneens een spoedig einde van de wereldgeschiedenis. Liet predikant A. Verhoeks ruimte voor de mogelijkheid dat een 'diepe verdrukking' de kerken eerst nog bijeen zou brengen, volgens Mallan resteerde de mensheid nog slechts het eindgericht. De tijd van ontbinding van satan (naar Openbaringen 20) was volgens hem al voorbij: de Middeleeuwen toen de paus, in Mallans visie de antichrist, zijn volle heerschappij had mogen voeren. Het einde aller dingen lag volgens Mallan in 1975 'niet ver in het verschiet'. De tekenen die daar naar zijn mening op wezen waren door anderen ook genoemd, zoals de mogelijkheid van een kernoorlog, de hoogmoed van de wetenschap (blijkend in de maanreizen), en het herstel van de joodse staat. De 'heerschappij van het volk' als voortekenen van de eindtijd te zien, was een visie die Mallan echter met weinig anderen deelde. Evenals de vrije predikant H.J.C.H. Zwijnenburg ontkende Mallan een bekering van Israël in de eindtijd. Hoogstens zouden onder de Joden nog een aantal uitverkorenen bekeerd worden. In tegenstelling tot Mallan plaatste Zwijnenburg de verdrukking van de ware kerk in de toekomst.¹⁵³

4.6 Centrum-zoekende en centrum-vliedende krachten

In het midden van de twintigste eeuw was de organisatiegraad onder de bevindelijk gereformeerden laag. Niet alleen leefden er ideologische bezwaren tegen organisatie in de zware hoek, zoals bij voorbeeld door Steenblok verwoord, het feit dat de agrarische sector relatief groot was onder de bevindelijk gereformeerden was evenmin bevorderlijk.¹⁵⁴ Wel waren relatief veel gezinshoofden lid van de Staatkundig Gereformeerde Partij, vooral leden van de Gereformeerde Gemeenten aanvankelijk, en in de jaren tachtig ook Bonders. Volgens de sociologen Dekker en Peters kwam dat meer voort uit een 'verzuilingsmentaliteit' dan uit politieke betrokkenheid, althans in de jaren tachtig. Sinds het midden van de eeuw had zich namelijk een 'reformatorische zuil' ontwikkeld, versterkt vanaf 1970 met de oprichting van veel eigen scholen en de stichting van het 'Reformatorisch Dagblad'. Na een eerste fase van enthousiasme, zo schrijft L. van Driel, richtte de aandacht zich vooral op 'het behoud en versterken van de eigen identiteit'. "Men heeft zich apart georganiseerd om overeenkomstig de eigen normen te kunnen opereren," meende ook C.S.L. Janse.¹⁵⁵

Het construeren van die identiteit vergde een beklemtonen van het onderscheid met de niet-bevindelijke orthodoxie, die immers reeds eerder een (soms gezamenlijk met de bevindelijken opgezet) organisatieleven had ontwikkeld. Als grond voor het aparte organisatieleven kon afdwaling van de orthodoxie door die anderen aangevoerd worden, maar ook

de bevindelijkheid. Maar welke bevindelijkheid, zwaar of licht? En wilde iedereen wel evenveel afstand tot de andere orthodoxen? In hoeverre beletten de kerkelijke scheidslijnen een gezamenlijk optrekken? Kortom, zoals A. van der Meiden in 1976 schreef, er waren "een aantal centrum-zoekende en een aantal centrum-vliedende krachten".¹⁵⁶

Een gezamenlijke inzet vanuit de verschillende kerken, aldus ds A. Vergunst (Gereformeerde Gemeenten) in 1973, was gewenst voor 'duidelijk voor de hand liggende taken' - een beperkt aantal activiteiten dus - terwijl echte eenheid eerder in 'de geestelijke band des geloofs' gezocht moest worden. In de periode tussen 1945 en de jaren zeventig, dus vóór de versnelling in het bevindelijk gereformeerde verzuilingsstreven, was samenwerking op strikt praktisch terrein ook de meest voorkomende toestand. De meer verzuilde periode na 1970 werd in ieder geval voorbereid door een situatie die in de loop van de 20e eeuw steeds algemener was geworden: een 'boven-lokale oriëntatie', veroorzaakt door het feit dat ettelijke bevindelijk gereformeerde gemeenten de grenzen van de plaatselijke gemeenschap (ver) te buiten gingen. Deze oriëntatie zou door de verzuiling van na 1970 nog versterkt worden.¹⁵⁷

Niet alleen de 'niet onbelangrijke mate van interne integratie' die Janse in 1985 constateerde had overigens haar wortels in de voorgaande periode, ook de door hem genoemde neiging van de rechtervleugel 'zich afzijdig van de rest op te stellen'. Na 1945 ontwikkelden zich bovendien enkele vormen van samenwerking met niet-bevindelijke orthodoxen, waarin werd deelgenomen door de Gereformeerde Bond en de Christelijke Gereformeerde Kerken, en in enkele gevallen ook door de Gereformeerde Gemeenten.¹⁵⁸

Aan het begin van de jaren vijftig vond in de zwaarste kringen een bewustwording plaats die uitgedrukt werd in een radicaler wordende eindtijdverwachting bij enkelingen en een bloei van de vrije gemeenten. Waarschijnlijk had de toegenomen vraag naar bevindelijke lectuur in die jaren¹⁵⁹ met de zelfde tendens te maken, terwijl ook de vorming van het Oud-Gereformeerde kerkverband en het apart opereren van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland sinds 1953 impulsen gegeven zullen hebben. Een uiting van deze bewustwording was ook het blad 'Tot de wet en de getuigenis' waaraan rond 1950 vrije voorgangers, Oud-Gereformeerden, zware Bonders en Christelijke Gereformeerden meewerkten. In 1953 werd de vrije predikant F. Luitjes eindredacteur. De mislukte eenheidspoging van Taverne (1952) en de kortdurende theologische opleidingen in Gouda en Sliedrecht zijn eveneens in deze tendens te plaatsen.¹⁶⁰

In de zelfde tijd, in 1954, werd de 'Nederlandse Vereniging tot bevordering van de Zondagsrust en de Zondagsheiliging' opgericht. Het zware element was in het bestuur sterk vertegenwoordigd met een aantal Oud-Gereformeerden en met anderen van de Veluwe en omgeving. De vereniging wilde echter de spreekbuis zijn van de hele bevindelijk gereformeerde wereld. Zij groeide van 1060 leden in 1956 tot 3700 in 1961, 10.000 in 1970 en 14.000 in 1978. Waarschijnlijk zorgden de rellen in het midden van de jaren zestig rondom de sluiting van zwembaden op de Veluwe mede voor een snel groeiend ledenbestand. Twee bestuursleden van de vereniging hoorden tot de kerngroep die in 1969 in de SGP een uiterst behoudende koers probeerde af te dwingen.¹⁶¹

Niet alleen ontplooidde de vereniging activiteiten in de richting van overheid en publieke opinie, zij gold in minder zware kring ook als een van de voertuigen waarmee de zwaarste groeperingen mensen bij de grotere kerkgenootschappen probeerden weg te trekken. De lezingen die bestuursleden in den lande hielden zouden tot die verdenking aanleiding gegeven hebben, evenals bij voorbeeld de tijdredes voor de SGP, lezingen van de Bond tegen het Vloeken en later die van de Gereformeerde Bijbel Stichting (zie hierna). Ook in de Stichting M'buma Zending, die het zendingswerk van Schotse kerken in Rhodesië

ondersteunde, voelden Oud-Gereformeerden, leden van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, maar ook Stammianen, Dorsman en mensen van 'Het Gekrookte Riet' zich thuis.¹⁶²

In de jaren veertig en vijftig werd een aantal andere overkoepelende initiatieven juist in de minst zware bevindelijke kringen positief begroet. De Gereformeerde Gemeenten hadden nog te veel interne moeilijkheden om belangstelling te hebben. Zo werd in 1946 de 'Vereniging tot herstel van de kerkelijke eenheid der gereformeerde belijders' opgericht met leden uit de Gereformeerde Kerken, de Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken, de confessionelen uit de Hervormde Kerk en de Christelijke Gereformeerde Kerken. De bestuursleden uit het laatste kerkverband behoorden niet tot de bevindelijke richting, terwijl ook het enige bestuurslid uit de Gereformeerde Bond, J.G. Woelderink, in eigen kring omstreden was. Door haar kritische opstelling tegen de heersende richting in de Gereformeerde Gemeenten rond 1950 kon het verenigingsorgaan, 'De Eenigheid des geloofs', zeker niet aantrekkelijk heten voor alle bevindelijk gereformeerden. In de jaren zestig was de Gereformeerde Bond in het bestuur van de vereniging slechts vertegenwoordigd met een adviserend lid.

Evenmin veel invloed op de bevindelijk gereformeerden hadden de naoorlogse internationale organisaties op kerkelijk terrein. Van de Gereformeerde Oecumenische Synode (1946) waren de Christelijke Gereformeerde Kerken lid van 1962 tot 1988, op voorstel van hun Noordelijke Particuliere Synode. Van de International Council of Christian Churches (ICCC) - de orthodoxe tegenhanger van de Wereldraad van Kerken - waren eveneens alleen de Christelijke Gereformeerden lid, van 1955 tot 1977.¹⁶³

Niet afhankelijk van kerkelijke beslissingen was het lidmaatschap van de Nederlandse organisatie ter bevordering van het werk der ICCC, die vanaf 1957 opereerde. Voor deze vereniging van personen was de belangstelling van Christelijke Gereformeerde zijde uiteraard het grootst, terwijl ook Bonders, een officiële vertegenwoordiger van de Gereformeerde Gemeenten en de vrije predikant Hennephof lid waren. Naast Christelijke Gereformeerden, Gereformeerden, Vrijgemaakt Gereformeerden, Hervormden, Vrij Evangelischen en Moluks Evangelischen telde het bestuur in het oprichtingsjaar ook twee leden uit de Gereformeerde Gemeenten. Met het al in de jaren zestig afnemend enthousiasme voor de ICCC verdween ook de belangstelling voor deze steunvereniging.¹⁶⁴

Duurzamer contact op hoog niveau - al bleef het vrijblijvend - was er tussen de kerken die vanaf 1957 deelnamen aan het Gereformeerd Convent in oprichting, dat in 1963 omgezet werd in het Contactorgaan van de Gereformeerde Gezindte (COGG). Ook nu weer bleven de zwaarste kerkverbanden afzijdig: de deelnemende personen waren leden van de Gereformeerde Kerken, Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken, Christelijke Gereformeerde Kerken, Gereformeerde Gemeenten en de Gereformeerde Bond. Onderlinge beraadslaging, idealiter twee maal per jaar, over onderwerpen 'die voor de gereformeerde gezindte als geheel van belang zijn' was het doel van het COGG.¹⁶⁵

Samenwerking tussen de bevindelijk gereformeerden en andere orthodoxe kerken kwam in de naoorlogse periode op praktisch terrein gemakkelijker op gang dan overkoepeling op levensbeschouwelijk gebied. Zo vormden Gereformeerde Gemeenten, Christelijke Gereformeerde Kerken en Gereformeerde Kerken in 1956 het 'Gereformeerd Sociologisch Instituut' dat onderzoek verrichtte rondom de komst van het Deltaplan. Samenwerking in gezinszorg en bejaardenzorg werd in het algemeen op regionale basis zonder al te veel problemen gerealiseerd.

De Gereformeerde Gemeenten met hun middenpositie in bevindelijk gereformeerd Nederland wendden zich aan het eind van de jaren vijftig dus aarzelend tot de 'gereformeerde

gezindte', die echter onder druk stond door de toenemende verschillen tussen de bevindelijken enerzijds en met name de Gereformeerde Kerken anderzijds. In de jaren zestig voltrok zich dan ook een scheiding der geesten tussen hen die de band met de gereformeerde gezindte niet los wilden laten, en wie aan de bevindelijkheid als grond van organisatie de voorkeur gaven. Als vanzelf werden de Gereformeerde Gemeenten de drijvende kracht achter deze laatste visie, terwijl ook de zwaarste groeperingen als kern van aparte organisatie nog onderscheiden bleven.

De aanduiding 'reformatorisch' die het 'gereformeerd' van de bredere organisaties steeds meer concurrentie zou gaan aandoen, kwam - min of meer als introductie van deze ontwikkeling - voor in de naam van een in 1964 door een predikant uit de Gereformeerde Gemeenten opgerichte 'Stichting Reformatorisch Getuigenis in het Commerciële Leven'. Deze kreeg steunbetuigingen van onder andere een Bonds- en een Christelijke Gereformeerde predikant uit het SGP-hoofdbestuur, en van de Oud-Gereformeerde Du Marichie.¹⁶⁶ Vanuit de zwaarste kringen kwam men tot de oprichting van de stichting 'Onesiforus', die op diaconaal terrein werkzaam was en vooral steun verleende aan wie financieel getroffen waren als gevolg van hun strikte vasthouden aan de leer der Voorzienigheid, zoals weigeraars van inenting en verzekering. Uit vrees voor beïnvloeding door minder zware Hervormde theologie in de Gereformeerde Onderwijzers- en Lerarenvereniging (met leden hoofdzakelijk uit de Gereformeerde Gemeenten en de Bond) richtte men vanuit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland eind jaren zestig een eigen verband op, de Kontaktvereniging van Leerkrachten en Studerenden op Gereformeerde Grondslag (KLS).

De nieuwe verhoudingen kwamen duidelijk aan het licht in het conflict dat zich vanaf 1964 ontwikkelde rondom deelname van bevindelijk gereformeerde zijde aan het Nederlands Bijbel Genootschap (NBG). In de adviescommissie van dit algemeen protestantse instituut dat voor verspreiding van zowel de traditionele Statenvertaling als de Nieuwe Vertaling zorg droeg zaten predikanten uit de Christelijke Gereformeerde Kerken, de Gereformeerde Bond en de Gereformeerde Gemeenten. De Oud-Gereformeerden steunden zonder te participeren. Bij degenen die in de nieuwe vertaling een bedreiging zagen ontwikkelden zich ressentimenten tegen het NBG, in eerste instantie bij bevindelijke Christelijke Gereformeerden die deze gevoelens uit de commotie in eigen kring aan het eind van de jaren vijftig overgehouden hadden. Brochures tegen de nieuwe vertaling gericht werden dan ook in kringen van 'Bewaar het Pand' uitgegeven of werden door die groepering gesteund. Hieruit ontwikkelde zich het 'Landelijk Comité tot behoud van de Statenvertaling', dat later omgezet werd in de 'Stichting tot handhaving van de Statenvertaling', nog later in de Gereformeerde Bijbel Stichting (GBS). Behalve door zware Christelijke Gereformeerden werd deze Stichting gesteund door de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, enige bekende predikanten uit de Gereformeerde en Oud-Gereformeerde Gemeenten en ds Dorsman en andere zware Hervormden.¹⁶⁷

Een echt conflict tussen de GBS en het NBG ontwikkelde zich aan het eind van de jaren zestig toen de eerste eigen activiteiten ging ontplooiën en de bevindelijk gereformeerde predikanten die aan een NBG-herziening van de Statenbijbel wensten mee te werken onder druk kwamen te staan. Waar de Stichting het NGB er van beschuldigde dat het deze mensen verbood voor haar te werken, verweet het NBG aan het GBS dat ze categorisch alle contacten afwees. De argumenten van de Stichting tegen de nieuwe vertaling behelsden het particulier (in plaats van kerkelijk) initiatief er toe en de deelname van niet-orthodoxen en anderen aan wier leiding door de H. Geest bij de vertaling getwijfeld werd.¹⁶⁸

De commissie met bevindelijk gereformeerden uit het NBG die vervolgens opdracht kreeg door revisie voor een Statenbijbel met een moderner taalgebruik te zorgen, kwam wel tot besprekingen met het GBS. De Stichting wenste echter een veel beperkter revisie

die voor alle bevindelijken acceptabel zou zijn. Deze door een GBS-commissie gerealiseerde bewerking kwam in 1974 gereed. Over de bewerking van de NBG-commissie, naar haar voorzitter Bondspredikant W.L. Tukker de 'Tukker-Bijbel' genoemd, oordeelde men in de GBS dat het een 'tussen-Bijbel' opgeleverd had die beneden de maat was.¹⁶⁹

Een vergelijkbare controversie ontstond vanaf het eind van de jaren zestig rondom de waardering voor de Evangelische Omroep (EO), met dit verschil dat naast de minder zware bevindelijk gereformeerden die deze nieuwe organisatie besloten te steunen, een deel de traditionele omroep van de gereformeerde gezindte, de NCRV trouw bleef. Mede omdat er geen officiële banden tussen de kerkelijke top en de NCRV waren gaf dit geen problemen. Voor vele bevindelijk gereformeerde predikanten echter, was steun aan een omroep (nota bene met televisie-zendtijd) op zich al verkeerd. Met name in de Gereformeerde Gemeenten, waar de radio geaccepteerd was, keerden de kerkelijke leiders zich tegen de EO. Vele kerkleden waren echter lid, zelfs in het EO-bestuur waren ze vertegenwoordigd. De Christelijke Gereformeerde Kerken steunden daarentegen volop de Evangelische Omroep, daarin later gevolgd door de minder zware richting in de Gereformeerde Bond. Na een periode waarin de evangelische beweging (met een theologie die aan remonstrantisme herinnerde) de EO domineerde, werd de invloed van de orthodoxe richting in het EO-bestuur in de jaren tachtig groter. De invloed van de evangelischen hoorde uiteraard tot de bezwaren die bevindelijk gereformeerden tegen de EO aanvoerden.¹⁷⁰

Veel belangrijker voor de vorming van de bevindelijk gereformeerde zuil werd de oprichting van het Reformatorisch Dagblad. Ontwikkelingen in de SGP, maar vooral in de gereformeerde gezindte op het gebied van de pers droegen daar toe bij. Lazen in de vroege jaren zestig de bevindelijk gereformeerden die wat breder geïnteresseerd waren het liberale weekblad 'Elsevier' of het algemeen protestantse, wat populairder magazine 'De Spiegel'¹⁷¹, voor hun dagelijkse nieuwsvoorziening waren velen geabonneerd op regionale dagbladen, maar ook op 'Trouw', en meer nog op 'De Rotterdammer'. De zwaarsten waren uit principiële overwegingen op geen enkele krant geabonneerd - dat gold in 1967 voor 20% van de SGP-kiezers. Uit onvrede met het redactionele beleid van Trouw, en in mindere mate dat van De Rotterdammer die echter in Trouw opgenomen zou worden, werden in 1968 twee stichtingen opgericht om tot een eigen dagblad in bevindelijk gereformeerde kring te komen.¹⁷²

De ene stichting, 'Koers' genaamd, werd gesteund door Christelijke Gereformeerden, Bonders en behoudenden uit de Gereformeerde en Vrijgemaakt Gereformeerde Kerken. De andere, de 'Stichting Reformatorische Publicatie' - al in 1967 gestart als het 'Actiecomité Reformatorisch Nieuwsblad' - ging uit van de bevindelijk gereformeerde eenheid in plaats van de gereformeerde gezindte, waarin zij een neiging tot verbondstheologie signaleerde. Bij sommige van de initiatiefnemers van de SRP speelde ontevredenheid met het SGP-partijblad 'De Banier' en de open koers van hoofdredacteur ds H.G. Abma een rol. In 1969 oefende de SRP drang op het SGP-hoofdbestuur uit om haar actie te steunen - dat weigerde uit hoofde van de eigen verantwoordelijkheid voor 'De Banier'. Evenmin kon het partijbestuur zich achter 'Koers' opstellen. De Vereniging tot Bevordering van de Zondagsrust steunde de Stichting Reformatorische Publicatie, terwijl er ook banden waren met de Gereformeerde Bijbel Stichting.¹⁷³

Koers kwam tenslotte tot de uitgave van een gelijknamig weekblad; de SRP, die na een voorintekening wist op 16.000 abonnees te mogen rekenen, kwam in 1971 tot de uitgave van het Reformatorisch Dagblad (RD). In het RD was de inbreng van de Gereformeerde Gemeenten groot, mede doordat men probeerde een associatie met de radicaal behoudende protestbeweging in de SGP van 1969 te voorkomen. Vooraanstaande leden van de Gere-

formeerde Gemeenten in Nederland uitten dan ook bezwaren tegen het RD zoals het ontbreken van soberheid (berichtgeving over luxe-auto's) en het ontbreken van waardierend (en dus eventueel negatief) commentaar bij het gebrachte nieuws, zoals men in 'De Wachter Sions' gewend was te geven. In 1981 had het RD 47.000 abonnees, in 1991 ruim 52.000.¹⁷⁴

Ook in de verschillende studentenorganisaties weerspiegelden zich de centrum-zoekende en centrum-vliedende krachten in bevindelijk gereformeerde kring. Hadden de Christelijke Gereformeerden sinds 1904 een eigen studentenvereniging, het in 1951 opgerichte Civitas Studiosorum in Fundamento Reformatorum (CSFR) was een initiatief uit de Gereformeerde Gemeenten. Bij de CSFR sloten zich steeds meer Gereformeerde Bonders aan, en ook enkelen uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De Bonders en daarmee een theologisch tamelijk 'licht' georiënteerde richting domineerden in de jaren zestig steeds duidelijker de vereniging, waar ook Christelijke Gereformeerden lid van begonnen te worden. Na een aantal oprispingen van minder orthodoxe denkbeelden aan het eind van de jaren zestig begonnen de zwaarste CSFR-leden zich apart op te stellen, terwijl Oud-Gereformeerden en leden van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland zich over het algemeen buiten het verenigingsleven hielden of van de KLS (zie boven) lid waren. In 1986 tenslotte, werd met het oog op de twee eerste categorieën de studentenvereniging 'Depositum Custodi' (Bewaar het Pand) opgericht. Daarin vonden studerende uit de richting van 'Het Gekrookte Riet', de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, de Oud-Gereformeerde Gemeenten en de zwaarsten uit de Gereformeerde Gemeenten voortaan een onderdak.¹⁷⁵

4.7 Besluit

Net als in de negentiende eeuw reageerden de bevindelijk gereformeerden in het midden van de twintigste eeuw verschillend op de belangrijkste voor hen relevante ontwikkelingen. In de negentiende eeuw waren dat het verlies aan orthodox gehalte in de Hervormde Kerk en pluralisering en differentiëring van de samenleving, in het midden van de twintigste eeuw een vergelijkbaar verlies in de Gereformeerde Kerken, secularisering, toenemende welvaart in het algemeen en gedeeltelijke emancipatie van de bevindelijk gereformeerden in het bijzonder. Van groot belang voor de vorm die de reactie aan zou nemen waren de uit de negentiende eeuwse reacties voortgevloeide historische gegevens. Verder speelden min of meer autonoom werkende, aan de bevindelijkheid eigen mechanismen een rol.

Parallel aan het idee van de Breuke Sions in de 19e eeuw handhaafde in de 20e eeuw een deel van de bevindelijke gereformeerden de gedachte van de 'gereformeerde gezindte', die een blijvend contact met niet-bevindelijken en met minder orthodox wordende groepen impliceerde.¹⁷⁶ Tussen de lichamen die voor deze oplossing kozen, de Gereformeerde Bond en de Christelijke Gereformeerde Kerken, bleven verschillen bestaan die feitelijk vooral historisch verklaarbaar waren. Vanaf de jaren zestig namen de Gereformeerde Gemeenten afstand van dit contact.

Aan de 19e eeuwse afscheiding van vrije kerken parallel, greep een deel van de bevindelijk gereformeerde wereld in de periode vanaf 1970 naar de oplossing van het isolement in de vorm van de 'reformatische' zuil. Deze oplossing beperkte zich niet tot het kerkelijk terrein. Met name de Gereformeerde Gemeenten, op sommige terreinen samen met de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en de Oud-Gereformeerden, waren voor deze tendens verantwoordelijk. In dit kerkverband was een sterke behoefte de eigen identiteit gestalte te geven, die zowel op het gebied van de liggingen als wat betreft de verwantschapsgevoelens ten opzichte van andere kerken onduidelijke trekken vertoonde, terwijl vanuit de traditie van Kersten en de SGP de Gereformeerde Gemeenten zich graag een centrale rol toebedachten. De toenaderingen in de jaren zestig tot beide kleinere

kerkgenootschappen moeten als voorbode van deze verzuilingstendens gezien worden. Uiteraard is er een relatie met de tendens tot zwaarder worden vanaf het midden van de jaren zeventig. Banden met de Gereformeerde Gezindte lagen sindsdien steeds minder voor de hand.

Zonder duidelijke parallellen in de 19e eeuwse bevindelijk gereformeerde kerkgeschiedenis was het antwoord van die 20e eeuwse groepen die ook de zuilvorming versmaadden. Zij wensten zelfs niet de pretentie te hebben nog invloed te kunnen uitoefenen, en paarden een directe verwachting van het einde van de geschiedenis aan het creëren van een organisatieleven dat deels naast het bevindelijke of gereformeerde kwam te staan. Hun ideologie had hen als het ware voor deze reactie voorbestemd, al onderging hun ideeënwereld ook aanpassingen onder invloed van sterke gevoelens van isolement.

In hetgeen in het midden van de 20e eeuw op het gebied van de 'liggingen' gebeurde, speelden de kerkelijke structuren van de verschillende bevindelijk gereformeerde kerkverbanden een grote rol. Bij de Gereformeerde Gemeenten was de invloed van leidende personen belangrijk, fungeerden classes, Particuliere en Generale Synoden vaak als een terrein waarop dezen hun invloed probeerden te vergroten en was het toelatingsbeleid tot de predikantenopleiding cruciaal. De Christelijke Gereformeerden kenden hun classes en in tweede instantie Particuliere Synoden meer autonomie toe. Dat zorgde er voor dat vanuit in meerderheid niet-bevindelijke classes bevindelijke gemeenten uittraden, daarmee hun bijdrage leverend aan de hergroepering in bevindelijk gereformeerd Nederland. Voor het kerkverband zelf had dit mechanisme een pacificerende werking, maar dus alleen dankzij het feit dat uittreeden mogelijk was, een erfenis van de 19e eeuwse vrije-kerk ideologie. Deze hergroeperingsimpuls na de Tweede Wereldoorlog, waarbij groepen met de zwaarste liggingen uit de Hervormde Kerk en bevindelijken uit de Christelijke Gereformeerde Kerken zich naar de uitgesproken bevindelijke kerkverbanden of de zelfstandigheid bewogen, was overigens niets meer dan het vervolg op de 'uittocht' die in beide kerkverbanden al honderd jaar aan de gang was.

In de Gereformeerde Gemeenten in Nederland domineerde als in de Gereformeerde Gemeenten de invloed van leidende persoonlijkheden, maar met een wat grotere rol voor de ouderlingen. Dat het afscheidingsprincipe hier sterker leefde dan in de Gereformeerde Gemeenten bleek bij de uittrekking van 1980. In de Oud-Gereformeerde Gemeenten zorgden het charisma van de predikanten en de decentrale structuur voor een relatieve rust. De Gereformeerde Bond tenslotte, in de eerste plaats een groepering van predikanten, kende in haar Hoofdbestuur een instantie die de belangrijkste tegenstellingen door een verzoenend beleid in goede banen wist te leiden. De discussie die in 1965 en 1966 in haar tijdschrift gevoerd werd was er één tussen doorknede theologen die, anders dan in de Gereformeerde Gemeenten, aan de vraag naar de ware leer geen persoonlijke tegenstellingen ontleenden. Bovendien was de afscheidingsgedachte in de Bond taboe.

De bijdrage van de Gereformeerde Bond aan de ontwikkelingen binnen de bevindelijkheid was dan ook gelegen in de interne hergroepering die er plaats vond. Net als in de Christelijke Gereformeerde Kerken werd er duidelijk dat een degelijke theologische opleiding van predikanten in het voordeel van de minder zware richtingen werkte. Eveneens werkte in beide groepen de nabijheid ten opzichte van de bredere gereformeerde gezindte door - bij de andere kerkgenootschappen was dat niet het geval. De overgang van confessionele gemeenten in de Hervormde Kerk naar de Bond en bij de Christelijke Gereformeerden het ontstaan van in meerderheid bevindelijke gemeenten in het Noorden van het land waren beide het gevolg van verzwakking van de niet-bevindelijke orthodoxie.

Voor de interne hergroepering van de liggingen binnen de Gereformeerde Bond was met name het feit verantwoordelijk dat vele Bondsgemeenten een restgroep in de Her-

vormde Kerk vertegenwoordigden waaruit nog geen afscheidingen hadden plaatsgevonden. De verhouding tussen bevindelijke elite, middengroep en minder bevindelijke randkerkelijken was van streek tot streek en ook van plaats tot plaats heel verschillend. De komst van een predikant van uitgesproken signatuur kon al naar gelang deze 'mengverhouding' dus heel verschillende effecten hebben.

De aantalsverhoudingen van de stromingen binnen de kerkverbanden bepaalden op hun beurt waarschijnlijk het tijdstip waarop de conflicten tussen de liggingen hun hoogtepunt bereikten. De bevindelijke Christelijke Gereformeerden waren sterker in de minderheid ten opzichte van de andere richtingen in hun kerkverband, dan de lijn-Van Sliedregt dat was ten opzichte van de rest van de Gereformeerde Bond. De betreffende tegenstellingen kwamen dan ook eerder tot een uitbarsting: in 1952-54 en 1959 bij de Christelijke Gereformeerden, in 1965-66 in de Bond. Een minderheidspositie werkte gevoelens van bedreigbaarheid in de hand en zorgde voor reactie - al kan het tijdsverschil ook met het structuurverschil tussen de twee lichamen te maken hebben. Een vergelijking met de Gereformeerde Gemeenten wordt bemoeilijkt door de scheuring van 1953 die lange tijd een ideologie van eensgezindheid veroorzaakte. Wel zou men kunnen veronderstellen dat de machtspositie van de zwaardere richting er dermate sterk was dat ze pas 'laat' (1974-1982) de richting van H. Rijksen hoefde af te remmen.

De antwoorden die in het midden van de 20e eeuw gegeven werden op de nog steeds veel voorkomende lijdelijke of gestaltelijke geloofsbeleving onder bevindelijk gereformeerde gemeenteleden vertoonden veelal de zelfde variaties als voorheen. Daarbij probeerde men algemeen de lijn van de gereformeerde orthodoxie met haar nadruk op het verbond te vermijden. Met name de middenlijn in de Christelijke Gereformeerde Kerk kostte het moeite de indruk van een dergelijke gelijkenis te ontgaan. Het antwoord op de sterk bevindelijke geloofsbeleving dat bestond uit aandrang tot bekering en 'gebruik der middelen' Bijbellezing en gebed (zoals bij Kersten, P. van der Heijden, en diverse Oud-Gereformeerde en Christelijke Gereformeerde bevindelijke predikanten) vonden velen nu echter te onbepaald en te weinig bevorderlijk voor de geloofs zekerheid.

Tegenover enerzijds de theologie van het verbond en anderzijds de eenzijdige bevindelijkheid werd veeleer een prediking gesteld die uitging van de dwingende kracht van het Woord. De ene lijn daarin, die de nadruk legde op het aanbod van genade, werd vertegenwoordigd door Kok, en in de Gereformeerde Bond kan geweest worden op de invloed van Woelderink en Graafland. Zij stond nog het meest onder verdenking in hun theologie over de wedergeboorte het verbond een te grote rol te laten spelen. Deels was zij ook zelf een reactie tegen de andere lijn, die in de trant van Van der Groe's rechtvaardigingsleer preekte: de lijn van Van Sliedregt in de Bond, van A. van den Berg in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, en van Du Marchie bij de Oud-Gereformeerden. Deze tweede lijn neigde er toe - mede onder invloed van uitverkiezingstheologie in de traditie van Kersten - het element van de dwingende kracht van het Woord te verwaarlozen.

Deze verwaarlozing lag minder voor de hand bij een derde lijn, die het aanbod van genade combineerde met de vooropstelling van de wet in de bekeringsweg zoals in de traditie van Van der Groe. Stamianen, diverse Oud-Gereformeerden, de Overduins en anderen waren tot deze lijn te rekenen, die in het midden van de 20e eeuw een impuls kreeg door figuren als Hennephof, Visser, Van Minnen en Van der Poel. Uiteindelijk vonden velen uit deze derde lijn, en dan met name Bonders, uitkomst bij de herontdekking van de theologie van Kohlbrügge, die sterk uitging van de dwingende kracht van het Woord. Prediking in de trant van Kohlbrügge gaf geen aanleiding tot de verdenking van verbondstheologie waaraan het beklemtonen van het aanbod van genade nooit ont-

komen kon. Van vooropstellen van de Wet was in deze vierde lijn dan weer minder sprake, al waren er banden met Van der Groe's radicaliteit.

In de Gereformeerde Gemeenten in Nederland was de invloed van de geloofsbeleving van de gemeentelieden ondanks alle leerstelligheid primair. Men vond geloofszekerheid niet zo belangrijk, en achter Van den Berg stelde zich dan ook slechts een minderheid op. De Gereformeerde Gemeenten in Nederland beïnvloedden de zwaarsten in de Hervormde Kerk (evangelisaties en 'Het Gekrookte Riet') en onderhielden met hen soms nauwe banden. Deze zwaarste Hervormden stonden dus niet zozeer in de traditie van Van der Groe, maar verwoordden met een strakke uitverkiezingsleer wat er in hun gemeenten aan lijdelijkheid leefde. Hun aparte organisatie had alles te maken met de algemene tendens tot 'zwaarder' worden na 1970. Deze bleek, behalve in de Gereformeerde Gemeenten, ook duidelijk in de terreinwinst voor de bevindelijken in de Christelijke Gereformeerde Kerken.

Noten bij hoofdstuk 4

1. Drayer e.a., 128, 129
2. *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1952*, 142 (oecum.roeping); *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1950*, 38; *De Saambinder*, maart en april 1952, 5 en 19-3-1953, 18-10-1956, 3-8-1958
3. Bovendien volgde nog polemiek n.a.v. de overgang van ds Kok tot de Chr.Geref. Kerken en van de overstap van ds P. van der Bijl van deze Kerken naar de Geref.Gemeente, *De Saambinder*, 9-8 en 18-10-1956; *Acta Generale Synode Chr.Geref.Kerken 1950*; *Dito 1956, 1959, 1962, 1965, 1968*; *Handelingen van de Generale Synode van de Geref.Gemeenten 1949*; *Dito 1959*, 10 ("Tijd nog niet rijp"); *Dito 1968*, 6: men beperkte zich tot schriftelijke uiteenzetting van deze 'beletselen'.
4. *De Saambinder*, 1 en 8-12-1955, 18-4 en 2-11-1963 (Abma, J. van der Poel, F. Bakker).
5. *De Saambinder*, 5-6-1956, 14-11-1957, 6-11-1958; *Acta van de Generale Synode der Geref.Gem. 1956*, 12
6. *Acta van de Generale Synode der Geref.Gem. 1959*, 25; *De Waarheidsvriend*, 30-3-1967 (aangehaald door Vergunst in: *De Rotterdamse Kerkbode*, 24-2-1967)
7. C.S.L. Janse, 138; Mededeling G.A. Zijderveld (Vergunst); *Notulen Partic.Synode West der Geref.Gem. 1947*; *Acta Generale Synode Geref.Gem. 1965 en 1968*; Vergunst, in: Aalders, Kooistra en Velema, 124 (noodzaak eenheid).
8. Wel volgde in 1965 een officiële briefwisseling, *Jaarboekje der Geref.Gem.in Nederland 1966*, 59; *De Saambinder*, 24-4-1969; H. Rijksen in: Valkenburg, *SGP-ers*, 99.
9. *Jaarboekje Geref.Gem.in Ned. 1963*, 69; *Dito 1965*, 54; Mallan, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 179; Verhoeks in: A.W.L. de Wit, 64, 68
10. Mededeling L.M.P. Scholten; Volkstelling 1960; (ongetiteld) *Pamflet Kamerverkiezingen 1952*; *De Waarheidsvriend*, 18-9-1931; Knippenberg, 112, 114
11. *Acta van de Generale Synode van de Chr.Geref.Kerken 1947*, 52; *Dito 1953*, 48, 138, 139; *Dito 1956*, 137
12. A.W.L. de Wit, 36 (Runia) en 45 (Van Roon).
13. Hooykaas, 21, 32; Ds J.C. Hooykaas werd tijdelijk geschorst in 1945 (Arnhemuiden), kreeg (tijdelijk) emeritaat in 1949, en werd in 1955 uit het ambt ontzet. Hij promoveerde in 1951 te Montpellier, Hille, Deel 3, 116.
14. *De Waarheidsvriend*, 2-2, 22-5 en 6-7-1950, 1-3-1951, 17-4-1952, 15-10-1953, 19-7 en 1-11-1956; Wisse, 191
15. Drayer e.a., 109; L.S. de Boer en J.C. Maris, 'In gesprek met de ouden', in: *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1958*, 155-159; Graafland, *Calvijn*, 298-301
16. Drayer e.a., 108, 110
17. aangehaald in: Drayer e.a., 106
18. J.C. Maris en L.S. de Boer, in: *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1958*, 159; Drayer e.a., 131; Graafland, *Calvijn*, 327
19. Drayer e.a., 129

20. L.H. van der Meiden, in: *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1946*, 78; Drayer, 129
21. "Smeek om de openbaring van de Heere Jezus aan uwe ziele, opdat gij (...) in het toevlucht-nemend geloof uzelf moogt aan- en toebetrouwen aan Hem", H. Visser Mzn, *Wederkomst*, 14; De Christelijke Gereformeerde Kerken heetten voor de Synode van september 1947 'Chr.Gereformeerde Gemeenten'. Visser hield die naam voor zijn gemeentengroep aan; Impeta, 126; Hille, Deel 1, 3, 4.
22. *De Saambinder*, 18-12-1952; Behalve om zijn theologie werd Visser geschorst om zijn (te zeer) vergeestelijkende preektrant, terwijl ook zijn zelfstandige persoonlijkheid een beletsel vormde. Visser werd overigens in eerste instantie geschorst door de classis Rotterdam, in aanwezigheid van de Chr.Geref. hoogleraren.
23. Impeta, 127 (citaat); Hille, Deel 2, 84
24. Andere vrije gemeenten die zich tijdelijk bij een van de verbanden of bij de combinatie aansloten zoals Hoofddorp en Vlaardingen hadden eerder behoord bij de groep rond Hennephof; Zowel Visser als Van Minnen startten een predikantenopleiding, Hille, deel 1 en 2; vgl. Van Holtten, 19-22, 76.
25. Du Marchie, aangehaald in: Hille, deel 2, 84. De oefenaar F. Luitjes die in 1952 uittrad bleef in allerlei vrije groepen preken.
26. Hille, deel 2
27. *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1948*, 167, 168; *Dito 1949*, 180-182
28. F. Bakker, 36; Luitjes in: *De Saambinder*, 2-10-1952
29. *Acta Generale Synode der Chr.Geref.Kerken 1950*, 128, 129, 166, 167
30. *Acta Generale Synode der Chr.Geref.Kerken 1950*, 28, 34, 35, 168; *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1953*, 119-130; L.H. van der Meiden, 11, 53
31. *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1954*, 123, 124
32. *Acta Generale Synode Chr.Geref.Kerken 1953*, 27, 28, 111-114; *Jaarboek Chr. Geref.Kerken 1954*, 123; De instructie sprak van 'een bedenkelijke afglijding van de oude lijn der Afscheiding', door o.a. een geforceerde verbondsbeschouwing i.p.v. prediking van de noodzaak van wedergeboorte, al te automatische opvolging van belijdenis en Avondmaalsgang, 'opdriven van de wetenschap-pelijke studie' aan de th. hogeschool ten koste van de diepgang in het geestelijke leven der predikanten.
33. Een meerderheid vond het voldoende om d.m.v. een kleine commissie op de hoogte te blijven van de ontwikkelingen elders op het gebied van de psalmberijming. De commissie voor de belijdenisvragen matigde eerst het oorspronkelijke ontwerp door niet van een al te nauwe band tussen belijdenis en Avondmaal uit te gaan, en stemde vervolgens met de Synode overeen dat echte noodzaak tot het vervangen van de 17e eeuwse vragen (Voetius) ontbrak; *Acta Generale Synode 1953 der Chr.Geref.Kerken*, 20, 94-102 (toelating), 62, 63, 262-264 (psalmen) en 63, 266-270 (belijdenis).
34. Drayer e.a., 132, 133; *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1955*, 148
35. *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1954*, 131; *Dito 1955*, 147; *Dito 1958*, 148; *Dito 1959*, 155; *Acta Generale Synode 1956 der Chr.Geref.Kerken*, 114
36. De kerkeraden van 's Gravenzande en Den Haag-Scheveningen verzonden zelf opgestelde brieven.
37. *Acta Generale Synode 1959 der Chr.Geref.Kerken*, 62-69, 251-255; *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1960*, 150, 151
38. De strekking van de klacht werd door de Synode ongegrond gevonden; *Acta Generale Synode 1959 der Chr.Geref.Kerken*, 60, 231; *Jaarboek Chr.Geref.Kerken 1960*, 151.
39. Mededelingen R. Kok Rzn.
40. Mededelingen R. Kok Rzn en A.Th. Boone.
41. "In de huidige situatie is het niet haalbaar om de vrije gemeenten te verenigen. De tegenstellingen zijn te groot", B. Jongejan, in: *Terdege*, 16-10-1985.
42. Hennephof, *De krachtige hand Gods*, 6, 11; Paauwe, 37, 38; Taverne, in: Valkenburg, *Waar het om gaat*, 192-200, "Valse lijdelijkheid is een vrucht van dit leerbederf", 200.
43. *Reformatorsch Dagblad*, 25-8-1990; Hille, deel 3, 105, 111, 115, 116; *Terdege*, 16-10-1985, 20
44. Bovendien sprak Zwijnenburg in 1970, volgens het 'kerknieuws' in 'De Banier' nog te Sint-Maartensdijk, Kamerik, Linschoten, Streefkerk, Bleskensgraaf, Nederhemert, Kampen, Kruiningen en Arnemuiden; *De Waarheidsvriend*, 24-2-1966 (Visser); Zwijnenburg, *De Stern op het feest*, 19,

- 22, 35, 36, 40, 42; Zwijenburg, *Morgenstond*, 177; Hille, deel 1, 15, 16, en deel 2, 94.
45. Hille, deel 3, 112, 115, 117; *Predikanten en Oefenaars*, 219; Hille, deel 2, 94; Luitjes was begonnen als Hervormd evangelist.
46. Wakker, 4, 6-10, 14; *De Redelijkheid*, 7, "Die de tederen en de zuigelingen durven afsnijden, vrezen God niet."
47. Floors lievelingsboek was à Brakels 'De Redelijke Godsdienst', Overeem, 45, 116, 119; Doornbal, 21, 131, 132.
48. Rustige, *Schapenspoor*, 107-110, 118-119 (citaat) en 176; Rustige preekte in de eerste helft van de jaren vijftig vrij regelmatig te Dordrecht, Zwijndrecht en Hilversum, af en toe te Huizen, Bussum, Hierden en Gorcum, maar het meest te Vlaarding. Later werd zijn standplaats Hierden.
49. De gemeente van Jongejan te Dordrecht trad in 1990 toe tot de Hervormde Kerk.
50. C.S.L. Janse, 67
51. Van der Stoep en Felderhof, 126
52. *De Waarheidsvriend*, 10-4-1931 en 4-7-1963 (alg.genade); Mededeling J. van der Graaf.
53. Wiegeraad, 202-206
54. Wiegeraad, 205, 206; Mededeling W. Dekker
55. Graafland, *Calvijn*, 374-381; Graafland, *Verschuivingen*, 38, 39
56. *Handelingen van de Generale Synode der Ned.Herv.Kerk ten jare 1947*, 377, 379, 380; *Dito 1956*, 15, 16; Hooykaas, 1; *De Waarheidsvriend*, 4-5-1961
57. Balke, Graafland en Harkema, 57; *De Waarheidsvriend*, 19-4-1956
58. *De Waarheidsvriend*, 16-4-1949 en 17-9-1953
59. Wiegeraad, 205
60. Graafland, in: Van der Graaf, *Beproefde Trouw*, 22-24; Aalders, 109-113
61. Aalders, 111; *De Waarheidsvriend*, 7-10-1965
62. *De Waarheidsvriend*, 17-10-1968; Mededelingen J. van der Graaf.
63. *De Waarheidsvriend*, 17-10-1953
64. De latere ontwikkeling van Woelderink "in sterke mate door het nieuwe historiserende denken bepaald" had echter weinig invloed binnen de Gereformeerde Bond, Graafland, *Calvijn*, 383-386, 391; "Niettemin moesten wij hem recht doen wedervaren t.a.v. zijn opvattingen over het genadeverbond.", W.L. Tukker, in: *De Waarheidsvriend*, 18-7-1957; Mededelingen J. van der Graaf.
65. Graafland, *Calvijn*, 391
66. H.F. Kohlbrugge, *Twaalf Twaalfallen Leerredenen*, I, Franeker, 1967, 241 en verder, aangehaald in: Graafland, *Calvijn*, 406
67. *De Waarheidsvriend*, 19-12-1946, 17-4-1947, 29-4-1948; Mededeling J. van der Graaf; Volgens G.A. Zijderveld waren er in 1988 zo'n 50 Bondspredikanten uit de Geref.Gemeenten afkomstig, waaronder 'zoons en kleinzons van Fraanje en Kersten'; Volgens Knippenberg, 109-110, steeg het percentage predikantsplaatsen van de Bond binnen de NH Kerk van 17,3 in 1920 tot 18 in 1972 en 22,9 in 1985.
68. Graafland, *Verschuivingen*, 37-39, 62, 63,
69. *De Waarheidsvriend*, 30-8, 7, 21 en 28-10, 4, 11, 18 en 25-11-1965; Graafland, *Calvijn*, 381, 382 (verbond).
70. Boer wees op oude schrijvers als Brakel, Hellenbroek, Smytegelt en Lodenstein, *De Waarheidsvriend*, 17-2, 31-3 en 14-4-1966.
71. *De Waarheidsvriend*, 14-7-1966
72. *De Waarheidsvriend*, 28-7-1966
73. Evenals het Hoofdbestuur wezen zij af dat aan de liturgische kwestie de 'waarheidsvraag' gekoppeld werd, zoals sommigen in de Bond deden, Balke, Meijers en Van der Velden, 11, 12, 15, 43, 99, 100.
74. Graafland, *Calvijn*, 392 (L. Kievit) en 393 (C. den Boer); In het door de leiding van de Bond uitgegeven *Gewoon Hervormd* (1972), 52, werd de te bevorderen prediking getekend als die waarbij de scheidslijn geloof-ongeloof dwars door de gemeente loopt, met een oproep tot bekering tot allen persoonlijk; Mededelingen J. van der Graaf; Van der Stoep en Felderhof, 132 (citaat).
75. *De Waarheidsvriend*, 17-10-1968
76. Mededelingen J. van der Graaf.

77. Mededelingen J. van der Graaf; J. van Dijk, in: *De Waarheidsvriend*, 7-10-1965
78. Mededelingen J. van der Graaf
79. Graafland, *Cabvijn*, 395, 396; Mededeling J. van der Graaf
80. Mededeling W. Dekker
81. Mededelingen J. van der Graaf, onder andere gebaseerd op een persoonlijke mededeling van ds J. Catsburg, Gereformeerde Bond, hoofdbestuurslid van de SGP en mede-oprichter van 'Het Gekrookte Riet'.
82. Mededelingen J. van der Graaf; Van der Ploeg, 50, 51; *De Saambinder*, 24-1-1985
83. Mededelingen J. van der Graaf.
84. *De Waarheidsvriend*, 18-5-1950 (Severijn).
85. In de Vijfherenlanden bij voorbeeld nam in de jaren vijftig door de komst van jonge predikanten de Avondmaalsdeelname toe, terwijl een deel van de gemeente van een voorkeur voor 'Oud-Gereformeerde' prediking blijf gaf, Banning, deel V, 312.
86. Muntjewerff, *Denken en doen*, 65, 74; Mededeling J. van der Graaf; Balke, Meijers en Van der Velden, 95
87. Bovendien was de aantrekkingskracht van de Gereformeerde Gemeenten op Tholen (meestal vacant) niet groot, waardoor de zwaardere groep Hervormd bleef; Mededelingen W. Heijboer.
88. Aalders, 104 (citaat) en 113; In 1959 gold nog "hoe westelijker in de Neder-Betuwe, hoe minder zwaar is men.", Banning, deel V, 346.
89. Voor de Ablasserwaard is bekend dat de prediking er vóór de opkomst van een gematigde vrijzinnigheid in de 18e eeuw orthodox was, J. Verrips, 244; Mededelingen J. van der Graaf; Kraemer en De Tombe, 100, 103.
90. Banning, deel IV, 326; Van Leyenhorst, 16, 17
91. Banning, deel IV, 319, 320 (citaat) en deel V, 24, 27 (Utrecht), 141, 150 (Gooi)
92. Wiegeraad, 117-125
93. vgl. Steenblok, *Verbond*, 6; W. van den Dikkenberg zette vraagtekens bij Graaflands "neiging om enig verschil tussen Ds.Kersten en Dr.Steenblok te creëren", in: *Criterium. Onderwijskontakblad op Geref.Grondslag*, 18 (1989), nr.4, 186.
94. Wat betreft de van Steenbloks interpretatie verschillende leer der algemene genade bij de vorige generatie predikanten der Gereformeerde Gemeenten merkte D. de Wit op dat zij zich 'in hun eenvoudigheid' zo (foutief) uitgedrukt hadden, *Om te gedenken*, 34; *Jaarboek 1956 GGN* (Kruisgemeenten) en *Dito 1957* (Stammianen); A. Gunter, in: *Criterium*, 18 (1989), nr.4, 164, 169; *Reformatorisch Dagblad*, 1-10-1988; Over de neiging tot subjectiviteit van vertegenwoordigers van de Geref.Gem.in Ned. op historisch gebied vgl. de boekbespreking door P. van de Breevaart, in: *Terdege*, 23-2-1984 en G. Roos over Steenbloks 'De Bestaansgrond der gemeenten' in: *Reformatorisch Dagblad*, 17-8-1990.
95. W. van den Dikkenberg, in: *Criterium*, 18 (1989), nr.4, 187
96. *Om te gedenken*, 184, 189, 194; A. Gunter, in: *Criterium*, 18 (1989), nr.4, 162-164; Mallan, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 178; In *De Civitate*, het blad van de CSFR, jaargang 9, nr.3, verdedigde de later gezaghebbende L.M.P. Scholten de intenties van J. de Labadie (vgl.Hoofdstuk 5); De gemeenten ontstaan uit de prediking van o.a. J.C. Philpot en J. Warburton, *Om te gedenken*, 191.
97. *Reformatorisch Dagblad*, 1-10-1988; Mallan, *Troostboek*, I 389; *Om te gedenken*, 99; Van Driel, 75; Steenblok, *Dognatiek*, 362, wees de pluriformiteitsgedachte zelfs af.
98. Steenblok, *Verbond*, 6; Mallan, *Zieleleven*, 188; *Reformatorisch Dagblad*, 1-1-1988 en 4-8-1990
99. Mallan, *Troostboek*, II, 194, 207, 222, 223; *Om te gedenken*, 143
100. Verboom en Scholten, 60, 116, 119; Mallan, *Zieleleven*, 261, 288, 455; Mallan, *Troostboek*, I, 394-5 en II, 89, 223-4
101. *Om te gedenken*, 141 (Verhoeks); A. Gunter, in: *Criterium*, 18 (1989), nr.4, 160; De achtergrond van Gunter's gevoelen over 'duisternissen en banden' lag waarschijnlijk op het persoonlijk (-ethische) vlak.
102. "...dat de oorspronkelijke (archetypische) kennis van God in Hemzelf grondslag is voor de uitgedrukte (ektypische) kennis van Hem in het redelijk schepsel", Steenblok, *Dognatiek*, 20, 88, 127; vgl. 18, vraag 36; Voor de rol van de ratio bij Steenblok vgl. nog 136, vraag 622, en Steenblok, *Verbond*, 160, 168.

103. Steenblok, *Dogmatiek*, 280, 292, 293
104. Mallan, *Troostboek*, II, 218 (zondagsheiliging); I, 77, 78, 80 (zondag vier); Kersten, *Catechismus-verklaring*, 70-72; vgl. ook het verschil in de 'voorafsprak' van zondag twee, waar bij Kersten de wet centraal staat, bij Mallan de ellende van de mens.
105. Mallan, *Zieleleven*, 212 (armoede) en 20; Mallan, *Troostboek*, I, 271, 273 (helse straf).
106. Mallan, *Troostboek*, I, 312, 429; Steenblok, *Dogmatiek*, 374
107. Mallan, *Troostboek*, II, 124, 125; Verboom en Scholten, 116, 119; *Jaarboek GGN 1981*, 89; *Reformatorisch Dagblad*, 4-8-1988 en 28-7-1990
108. *Jaarboek GGN 1981*, 89-96; Hoekstra en Ipenburg, 72; *Reformatorisch Dagblad*, 28-7-1990; Mallan, *Troostboek*, II, 246 (jeugdverenigingen).
109. Mallan, *Zieleleven*, 63, 97, 108 (citaat), 109, 261; *Om te gedenken*, 91
110. Steenblok, *Dogmatiek*, 67, 68 (barmhartigheid), 98 (1 Kor.10), 107, 384, 470; Steenblok, *Verbond*, 205; Kersten, *Dogmatiek*, 210; Mallan, *Zieleleven*, 194; De Heidelbergse Catechismus die spreekt van de 'enige troost' zou dan ook alleen voor de ware gelovigen gelden, *Jaarboek GGN 1964*, 90.
111. In 1957 richtte het kerkverband de 'Stichting ter Bevordering en Instandhouding van de zuivere Waarheid' op, met als doel het opnieuw uitgeven van oude schrijvers, het versterken van gelden voor de bouw van kerken en pastorieën en het steunen van hulpbehoevende studenten; Kersten, *Catechismus*, II, 301; Mallan, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 185; Verboom, in: *Om te gedenken*, 124.
112. Deze toch al ingewikkelde materie wordt nog minder eenduidig als we bedenken dat bepaalde Bakkeriaanse gemeenten later Booniaans waren geworden. De generalisatie die ik in deze zin uitspreek geef ik graag voor een betere.
113. J. van Dam (red.), 12
114. J. van Dam (red.), 29, 34, 98, 111, 120, 132; Toes, 27, 30, 31 (algemeen aanbod van genade), 96, 117; Slager, 53-55, 70, 107; Florijn, *Kampen*, 128, 129
115. Slager, 21, 22; Gebraad, 31, 32, 87; J. van Dam, deel IV, 28, 40 (1e helft 20e eeuw), I, 53, II, 121, 126, 133-4, III, 126, IV, 72, 143, 148; Of het door de in deze omgeving populaire ds.B. Toes gemaakte onderscheid tussen 'bedekte' en 'vergeven' schuld, Van Dam, I, 51, hiermee correspondeert blijft voor mij onduidelijk.
116. Du Marchie, *Tot een wachter gesteld*, 66, 74; Smits, in: Van Valen, 8
117. Du Marchie, *Tot een wachter gesteld*, 45-47; Du Marchie, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 45, 50, 53; Mededeling W. Fieret.
118. Du Marchie, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 47; Van der Poel, in: *idem*, 211, 215; M.P. de Bruin, *Interview met mev. P. Kunst-Verwijs te Sint-Philipsland op 22-4-1974*; M. Dankers, in: *Kerk*, april 1992, 18; J. van Dam, deel IV, 157
119. J. van Dam, deel I, 5, 7, 120, 132
120. J. van Dam, deel I, 5, 169, IV, 11, 12 (profeten)
121. Mededeling G.A. Zijdeveld; J. van Dam, in: J. van Dam (red.), 12
122. Mededeling W. Fieret; Du Marchie, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 48; J. van Dam, deel I, 7, II, 184
123. *De Eendrachtbode*, 20-3-1969 (ingez. brief C. Kosten); Bovendien besloot de kerkeraad niet langer verslagen van landelijke kerkvergaderingen op de ledenvergaderingen voor te lezen, Florijn, *Gedenkt der vorige dagen*, 147.
124. Volgens M. Dankers, in: Van der Graaf, *Beproefde Trouw*, 314, was deze ideologie zelfs 'in twee of drie generaties' na Ledeboer 'weggesleten'; Van der Poel, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 216; A.J. Smits, 66, 68, 69 (citaat), 142.
125. *Reformatorisch Dagblad*, 1-9-1990; De Stammianen waren in de naoorlogse periode niet te kenmerken als a-politiek. De latere predikant G. van de Breevaart was gemeenteraads lid van 1939-41. Predikant H. Vlot, a.w., 145, erkende regering door bekeerde overheidspersonen (i.c. een burgemeester) als regering 'bij de gratie Gods'.
126. *Reformatorisch Dagblad*, 1-9-1990; P. van de Breevaart, 177
127. Vlot, 64-66, 85, 97, 104, 123-7; G. van de Breevaart, 25, 58, 77, 107
128. G. van de Breevaart, 96, 104 (afzondering), 37; Vlot, 107
129. Vlot, 125; P. van de Breevaart, 175

130. Volgens C.S.L. Janse, 67, hebben de Oud-Geref.Gemeenten zo'n 17.000, de Geref.Gem.in Nederland zo'n 16.000 leden.
131. Van de leden van de Gereformeerde Gemeenten woonde in 1961 72% op het platteland, J.J. Bos, 327
132. Knippenberg en De Pater, 191, 203; C.S.L. Janse, 55; "Grotere mobiliteit leidt tot gemengde huwelijken en zelfs tot geloofsafval", ds J.G. van Loon (Geref.Bond) te Sint-Maartensdijk, in: *De Tijd*, 16-3-1984, 30.
133. *De Saambinder*, 25-7-1985
134. *Zierikzeese Nieuwsbode*, 30-5-1958; *NRC-Handelsblad*, 14-4-1989; *Acta Gen.Synode Geref.Gem. 1959*, 13; Mededeling W. Fieret; M. van Roon, in: *150 jaar Afscheiding*, 45; In de Oud-Gereformeerde Gemeenten en soms in de Geref.Gemeenten stelt de plaatselijke predikant of kerkeraad de norm voor de bruidskleding.
135. Krimpen aan de IJssel (OGG); Walcheren (GG); Nieuw-Beijerland (GGN), vgl. *De Tijd*, 16-3-1984, 25.
136. Mededeling J. van der Gräaf; Mallan, *Zieleleven*, 29, 34, 228, 260; Mallan, *Troostboek*, II, 173; L.M.P. Scholten, in: *Reformatorisch Dagblad*, 4-8-1990; J. van Dam, deel I, 65; M. Dankers, in: *Kerk*, april 1992, 17
137. J. Baaijens, in: *Visie. Programmablad van de Evangelische Omroep*, 22-7-1989; C.S.L. Janse, 249, 266, 333; *Reformatorisch Dagblad*, 4-8-1990
138. De beste, genuanceerde uitzetting over deze problematiek is te vinden bij Muntjewerff, *Denken en doen*, 67-70.
139. Tennekes, a.w.; Dekker en Peters, 50; Dooge, a.w.; C.S.L. Janse, 100, 140, 141; J. van Hell, in: *Hervormd Nederland*, 30-11-1985; Mallan, *Troostboek*, II, 238, sprak zich ook niet negatief uit over sociale stijging.
140. Van Ruler had deze oorzakelijkheid in het Gooi 'vaak' aangetroffen, a.w., 50; H. Rijksen, *De Pinksterbewegingen*, Middelburg, z.j., 1; C.S.L. Janse, 141; W. Verboom, in: *Om te gedenken*, 122, 124; "Het is harde realiteit dat met name onze jongens en meisjes het vaak erg zwaar hebben. Hun uiterlijke levensstijl en afwijkende opvattingen lokken een enorm stuk agressie uit.", ds A. Moerkerken, in *De Tijd*, 16-3-1984, 24.
141. C.S.L. Janse, 190, 207, 208, 213; Ondanks de oververtegenwoordiging van de ouderen vond Janse het niet aannemelijk dat het sterftheniveau het voortbestaan van de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep wezenlijk zou bedreigen, 203; 'Collectieve assimilatie' van gehele gemeenten naar een 'ligging' die hen buiten de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep plaatste, kwam volgens Janse voor in de Christelijke Gereformeerde Kerken, 191.
142. W. Verboom situeerde het vertrek van een bepaalde categorie doopleden uit de Gereformeerde Gemeenten in Nederland "tijdens de studie of vlak er na", *Om te gedenken*, 119; Ook de Stambianen kenden 'randkerkelijken' en dus waarschijnlijk ook overgangen naar de onkerkelijkheid, *Reformatorisch Dagblad*, 1-9-1990.
143. C.S.L. Janse, 204-208; "Het is aannemelijk dat de overgangen van bijv. de Gereformeerde Gemeenten naar de onkerkelijkheid en ook die naar de Nederlandse Hervormde Kerk, voornamelijk jongeren betreffen. Daarentegen zouden onder de christelijke gereformeerden die naar de Gereformeerde Gemeenten overgaan, de ouderen wel eens oververtegenwoordigd kunnen zijn.", 210; Op Tholen gingen leden van de Geref.Gemeenten over naar de Herv.Kerk bij de komst van een predikant van 'Het Gekrookte Riet', mededeling W. Heijboer.
144. Berkhoff had banden met de 'Maranatha-beweging', Drayer, 129, 130; Mededelingen C. Graafland en G.A. Zijdeveld; *De Saambinder*, nr.1 van 1941 (Kersten), 7-11-1963, 16-2 en 30-3-1967; Vergunst, 191; Van der Heijden, 431; Franssen, *Catechismus*, 126; In de Gereformeerde Gemeenten is alleen ds G.A. Zijdeveld, beïnvloed tijdens een verblijf in Noord-Amerika, aanhanger van de leer van het toekomstig duizendjarig rijk.
145. Korte tijd bevroedde hij in de oorlogsomstandigheden (eind 1940, begin 1941) een naderend wereldeinde, zie 2.7.
146. H. Hofman, in: P. van de Breevaart, 185-197; vgl. Van Schuppen-Beijer, a.w.
147. Bekend was in de jaren vijftig de prediking van zijn medestander ds J. van Welzen te Gouda over de ineenstorting van de Sint Jans Kathedraal in Den Bosch; Taverne, in: Valkenburg, *Waar het om gaat*, 178; *Reformatorisch Dagblad*, 8-5-1991.

148. P. Overduin, 3-15
149. Mededelingen C. Graafland; Maljaars, 8; *De Waarheidsvriend*, 16-8 en 6-9-1962
150. Jongejan, in: *Keer Weder*, 305-6; Jongejan, in: *Terdege*, 16-10-1985, 23; J. van Dam (red.), 7
151. M. van Roon, in: A.W.L. de Wit, 46, 47
152. Gebraad, 104-5; Slager, 36; M. Pronk, in: A.W.L. de Wit, 97 en in: *Reformatisch Dagblad*, 24-6-1978; Mededeling W. Fieret; In 'Bewaar het Pand', orgaan van de bevindelijken in de Chr.Geref. Kerken, vormde blijkens de inhoudsopgaven (jaren 1980) de toekomstverwachting geen onderwerp van discussie, mededeling A.Th. Boone.
153. Volgens Zwijnenburg zou Rome dan heersen en veel bloed vergieten, *Morgenstond*, 37, 123, 145; *Stem op het feest*, 24, 76, 78, 110; Mallan ontleende zijn visie op de middeleeuwen aan de 17e eeuwse predikant P. van Staveren, 'Het einde aller dingen', in: *Wat gesproken is...*, 61-77; *Troostboek*, II, 209; *Zieleleven*, 161, 235, 323, 394; vgl. L.M.P. Scholten, in: Valkenburg, *SGP-ers*, 116.
154. Dekker en Peters, 58, 59; G. Hendriks, 166
155. Dekker en Peters, 88; Van Driel, 55; C.S.L. Janse, 163
156. Van der Meiden, *Welzalig is het volk*, 232-235
157. Vergunst, in: Aalders, Kooistra en Velema, 24, 105; Ook Van der Poel, *ditto*, 63, benadrukte het persoonlijk geloof en samenwerking op het gebied van zending, ziekenzorg en onderwijs; Dekker en Peters, 96.
158. C.S.L. Janse, 144
159. Wisse, 174
160. Het radicalisme en opportunisme van enige randfiguren uit de zware hoek, de vrije voorgangers J.C. Hooykaas, C. Smink en A. de Ridder, drukte zich in de jaren zestig uit in hun verbintenis aan de Boerenpartij. Hooykaas was kandidaat op een BP-lijst, De Ridder propagandist, B. van Dienst, (red.) *Koekoek kan ons nog meer vertellen*, Amsterdam, 1966, 51.
161. E. de Groot en J. Reyers; *25-jarige herdenking*, 12, 14, 17, 18, 21.
162. De Bond tegen het Vloeken (1920) was niet kerkelijk gebonden; Mededeling G.A. Zijderveld; In 1968 trad de enige Nederlander in dienst van de M'buma Zending daar uit. Om hem te steunen werd de Stichting Rhodesia Zending opgericht waar enige zware predikanten zich achter stelden. De jaarlijkse M'buma Zendingsdag fungeert o.a in Oud-Gereformeerde kring als huwelijksmarkt, M. Dankers in: *Kerk. Wekelijks magazine met informatie uit de christelijke wereld*, april 1992, 19.
163. *Acta van de Gen.Synode der Chr.Geref.Kerken 1962*, 80; Van de weinig invloedrijke afdeling Nederland van het Gereformeerd Internationaal Verbond, opgericht n.a.v. een conferentie te Montpellier, waren de bestuursleden afkomstig uit de N.H. Kerk, Geref.Kerken, en Chr.Geref.Kerken, *De Waarheidsvriend*, 12-7-1956.
164. Onder de leden in 1957 waren 47 kerkeraden - geen uit de Gereformeerde Gemeenten; *De Waarheidsvriend*, 7-2 en 27-6-1957, 25-6-1959, 13 en 20-1-1966, 24-2-1966; A. Vroegindewey, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 260.
165. De eerste grotere bijeenkomst met uit elke kerk 15 deelnemers vond plaats in 1962. Het COGG bespreekt 'wat ons verenigt en ons verdeelt', aldus *De Waarheidsvriend*, 19-9-1962; Van Driel, 79.
166. *De Banier*, 26-3-1964
167. Valkenburg, *Waar het om gaat*, 107-8
168. *Toespraken van Ds.I.P. Verkade, Ds.P. Blok en Ds.I. Catsburg*, Zwijndrecht, 1967, 15, 16; Valkenburg, *Waar het om gaat*, 110, 112; Valkenburg, *SGP-ers over Brandpunten*, 104; Valkenburg, *Wat wij geloven*, 33
169. Valkenburg, *SGP-ers over Brandpunten*, 129, 130; Valkenburg, *Wat wij geloven*, 52; C.S.L. Janse, 138
170. *De Waarheidsvriend*, 20-2-1969; Mededeling J. van der Graaf; In een enquête van 1981 op bevindelijk geref. scholen bleek van de Hervormde ouders 41 % EO-lid te zijn, van de Chr.Geref. ouders 56 %, van de ouders uit de Geref. en Oud-Geref.Gemeenten resp. 27 en 6 %, C.S.L. Janse, 226.
171. Van der Meiden, *De Zwarte-kousen-kerken*, 24
172. L.M.P. Scholten, in: *Kerk*, 7-6-1991; Radio-interview met B. van der Ros, 1-4-1991; C.S.L. Janse,

- 129; *Wapenveld*, maart/april 1970, 50
173. *Wapenveld*, maart/april 1970, 50, 51; *25-jarige herdenking*, 17; *De Banier*, 6-3-1969.
174. Ook RPF-stemmers bevinden zich onder de abonnees van het RD, Radio-interview met B. van der Ros, 1-4-1991; L.M.P. Scholten, in: *Kerk*, 7-6-1991, 23; Mallan, in: Valkenburg, *Wat wij geloven*, 191; C.S.L. Janse, 129.
175. Na opheffing van de eigen Christelijke Gereformeerde studentenvereniging verdeelden de Chr.Geref.studenten zich over de CSFR (bevindelijk) en de in 1961 opgerichte (behoudend orthodox-gereformeerde) *Civitas Studiosorum Refractorum*, mededelingen A.Th. Boone; *Trommel*, 54, 55, 63.
176. T. van de Lagemaat onderscheidt hen in orthodox-gereformeerden en evangelisch-gereformeerden, in: *Gereformeerden en het gesprek*, 56, 57.